Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1988
чылдың
ноябрь
17
четверг
№ 266 (13866)
1925 чылдан
үндезилеттинген
Өртээ 3 көпеек.

УЖУДУУШКУН УЛАМЧЫЛАВЫШААН

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. (СЭТА). Владимир Титов, Муса Манаров болгаш Валерий Поляков оларның башкарганы «Мир» орбита комплекизи ужудуушкунун уламчылавышаан.

Эрткен хүннерде космонавтылар «Квант» модулунуң эртем аппаратуразының дузазы-биле астрофизиктиг шенелделерниң элээн серийларын күүсеткеннер.

Эмчи Валерий Поляков командирниң болгаш бортинженерниң хан эргилдезиниң системазынга бүгү талалыг шинчилелди чоруткан. Ынчан физиологтуг параметрлерниң бүрүткээшкинин «Гамма-1» дээр хөй функциалыг аппаратураның дузазы-биле боттандырып чорудар.

Геофизиктиг шинчилелдерниң программазын ёзугаар Черниң ионосфераның болгаш магнитосфераның байдалдарын улам ынай өөренип көөрүнүң талазы-биле шенелделерни чорударын планнап турар.

КӨДЭЭНИҢ СОЦИАЛ ХӨГЖҮЛДЕЗИНГЕ ДҮРГЕДЭЭШКИН ХЕРЕК

Орёлда ажыттынган ужуражылгыкынның кежээки хуралы санал-онал солчулгазы-биле эгелээн.

Долгое районда «Выше-Ольшанский» совхозтуң директору **С. А. Будагов** бистиң совхозувус хайыы черде турар, хөй адырлыг совхоз болур, ындыг совхозтар Орёл облазында, Кара эвес хөрзүннүг зонада хөй деп чугаалаан. Шиитпирлээр айтырыгларывыс болгаш бергедээшкиннеривис чаңгыс. Хөй талалыг ажылдарны кылыры-биле өскээртен он-он механизаторларны, өске-даа ажылдакчыларны кииришширип, хаара тудар ужурга таваржып келген бис. Ылангыя мал ажылынга кадрлар чедишпейн турган. Ажыы-биле чугаалаарга, амыдырал боду мени аренда кержээзиниң чайгылыш чок талалакчызы болдурган. Совхозта он чыл чедир ажылдап тур мен. Ажыл-агыйны кадырер дээш улуг күженишкиннииг ажылдап келдивис. Материалдыг баазаны быжыглап, күш-ажылды организастаарының аргаларын өскертип турдувус, а көргүзүглер оожум өзүп турган болгаш бисти таарзындырбайн турган. Совхоз ажылынга хамаарылганы канчап өскертирил, тоомча чок чорукту канчап ажып эртип, чок кылыр дээрзин боданып эгелээн бис. Бажыңынга кым-даа эки ажылдаар болгай. Бир чижек бо. Бистиң совхозта М. И. Дорофеев 2 инектиг, 3 хаван оолдуг, 20 шаа ары өглүг. Инек бүрүзүнден 6000 килограмм сүттү ап турар, а картофель дүжүдүн гектарже шилчидерге 400 центнер чедип турар. Бистиң Орёл облазында виноградты болгаш дынняны безин тарып өстүрүп турарын айтыр апаар. Бажыңынга тергиин эки, совхозунга — ортумак ажылчын болуп турар. Михаил Иванович, чүге совхозка багай ажылдап турар силер деп оон айтырган бис. Совхозка ажылдаарга ажыы эвээш-тир, чүге дизе совхоз 70 рубльден эвээшти төлевес, ийи чүстен хөйнү бербес деп, ол харыылаан. Кижилерниң ажылга сонуургалын канчап бедидериниң дугайында бүгү партия организациязы-биле кады бодап эгелээн бис. Биске ол айтырыг ам билдингир апарган. Кол-ла чүве — ол дээрге аренда-дыр. Ону солуптар чүве чок. Бистиң областа аренда кержээзинче эрткен чылдан эгелеп ханылап кирген. Аренда кержээзиниң талазы-биле область семинарындан эгелээн бис. Партия обкомунга ажыл-агый удуртукчузу бүрүзүнүң өөредилгезин чоруткан, агроүлетпүр болгаш партия райкомунуң системазынга кижилерни организастаан, экзаменнерни хүлээп алган. Аренда кержээзиниң идеязы биске база таварышкан. Партия организациязының секретары-биле бажыңнар кезип чорупкан бис. Кижилерни тып ап, оларны бүзүредип шыдаан бис. Эрткен чылдың ноябрьда мал ажылынга 4 аренда звенозун организастадывыс. Ындыг дээштиг болу бээрин болум безин манаваан мен. Аренда чазылган чалгыг-биле дөмей болган. Аренда звеноларының ийи ай ажылдааның соонда, сүт саап алыры бир бүдүн чартык катап өскен, а немелде деңзизи — ийи катап. Чарыгдалдарының эвээжээни-биле чергелештир арендаторларның орулгазы өзүп турган. Биргээр чугаалаарга, дириг чижектер артык сөс чокка-ла аренда кержээзиниң ажыктыын өске ажылдакчыларга бүзүредипкен. Бо айлар иштинде совхозта бүгү чүве хайнып, дирлип эгелээнзиг-даа. Хууда сонуургалга чүгле материалдыг эвес, моральдыг талазы-биле оон дээп турарындан болган. Декабрьда бис аренда звеноларын тургузуп талазы-биле ажылды чоруткан бис. Ындыг звеноларның кежигүннери боттары таарыжыр улусту шилип ап турган. Бо чылдың январьда бүдүн совхоз аренда кержээзинче шилчээн.

Салбырлар болгаш бригадалар орнунга бөгүн совхозта 3—7 кижиден тургустунган 37 аренда коллективтерин тургускан. Оларның тозу — өг-бүле коллективтери. Ындыг коллективтерге күш-ажылга киржилгезиниң коэффициентизин болгаш балдарны санавас, дыштаныр хүннерниң болгаш шөлээниң графигин тургуспас. Өг-бүле ону боду шиитпирлээр. Чаа хамаарылгаларны күзевес кижилер база бар болган. Мехмастерскаяның ажылдакчылары ынчанган. Бүгү назынында олар шалыын ап келгеннер, ажыл барда, чокта-даа акша эккел дээш орар. Бүдүн совхоз кержээ шилчээнде, олар чааскаан арткан, бис оларга тайылбырлап, чаа күш-ажыл төлевирин сүмелээн бис. Үнүш, мал ажылында көпеек бүрүзүн бис шупту санап өөренир ужурлуг бис. Ийи ай дургузунда 40—50 рубль ап бергедештивис. Мастерскаяда ажылдакчыларның санын кызыргаш, кержээ чарып алган бис, ам эки ажылдап турарлар.

Эргелел аппарадын дөртенден он тос чедир кызырдывыс. Он ийи специалист эң баштай аренда коллективтеринче ажылдап чорутканнар, эргелел ажылдакчылары амгы үеде совхозта аренда звеноларын хандырып, технология, материал-техниктиг хандырылга айтырыгларын, продукция сайгарылгазын шиитпирлеп турар кооперативтер болуп турарлар. Оларның төлевирин орулгадан санаашкыннар нормативтерин дамчыштыр чорудар. Мурнунда 5200 баш хаван тудуп турган фермага 53 кижи ажылдап турган болза, ам ол ажылды 23 ажылдакчы азы 8 аренда звенозу кылып четтигип турар. Хаваннар чемгерилгезинде дөрт өг-бүле звенозу бар, өг-бүле бүрүзү 700—800 башты ажаап, чыл дургузунда 100 тонна чедир эътти бүдүрүп турар. Моон мурнунда чаңгыс ындыг кажаага 5—7 кижи ажылдап, 25—30 тоннаны бүдүрүп турган.

Дүүн чаа-ла ажыл-агыйга кадрлар чедишпес турган болза, ам совхозтуң хосталган 60 ажылдакчыларын канчаар ажыглаарының дугайында айтырыг туруп келген. Аъш-чем комбинадының тудуун доозуп, далган дээрбезин, совхозтуң туйибу заводун тудуп турар бис. Арендаа коллективтериниң аразында экономиктиг харылзаалар бөдүүн болгаш ажык, олар садып алыр база садар деп утказыг принциптерге үндезилеттинген. Арендаторларга план-даа, бот-орулгачарылгалыг онаалдалар-даа, чарыгдалдар лимиди-даа бербейн турар бис. Олар чүгле ийи көргүзүг билирлер: санажылга болгаш план-учет өртектери. Баштайгы учет болгаш звенолар аразында санажылга шупту чек дептеринче шилчиттинген, ону хүннүң-не база көпеекке чедир санаар. Чүгле саазыннар безин бүдүн чартык тоннага эвээжээн.

Арендаторлар боттары боттарынга шалыны санааш, ведомосту бухгалтерге бээрлер. Бүгү категорияның совхоз ажылдакчыларының продукция дээш ажыл төлевирин чүгле санажылга өртектерин барымдаалап чорудар. Санажылга өртектеринче дөрт төлевир болгаш немелде төлевирниң бүгү хевирлери, оон иштинде он үшкү шалын болгаш ажыл стажы дээш немелде төлевир кирер. Мурнунда экономистер, бухгалтерлер ажыл-агыйның удуртукчузу боду болгаш кол специалистер чүгле шалың биле немелде төлевирин санаарынга ейлежип турганнар. Кым-бир кижини хемчег ап, кым-бир кижини шаннаар ужурлуг турган. Ам мынчаар санап турар бис: бир эвес сен бирги класстың, дуржулгалыг ажылдакчызы болзунза, хөй продукцияны бүдүргеш, хөйнү ажылдап ал. Бис рынокка кандыг класстың ажылдакчызы продукцияны бүдүргенил деп айтырбас-ла болгай бис, чаңгыс аай продукция дээш шуптузунга чаңгыс аай төлеп турар бис.

Бистиң чурттуң районнарындан аңгы-аңгы дыка хөй кижилер биске кээп, улус аренда дээш сеткилинден турзуп турарын канчап чедип алдыңар деп баштай-ла айтырар. Борта аренда кержээзинге хамаарылга кончуг чугула. Кажан директор, экономистер, бухгалтерлер специалистер ажылдакчыларны кыйгыртып эккелгеш он беш — чээрби килограмм оваа-оваа саазынның дузазы-биле бүзүредип, суртаалдап эгелээрин көөрге, халанчыг-даа.

Ынчангаш мынчаар тайылбырлаар: мында силерниң чарыгдалдарыңарның лимиди, мында бот-орулга-чарылгалыг даалгаларыңар бар. Шалчыңар харын, камналга болгаш пландан ажыр кылганы дээш төлевирин алыңар. Мындыг таварылгада арендатор хажызынче чайлай дүжер, бир эвес саазын хөй чүве болганда, дөмей-ле мегелептер деп коргар. А бис арендаторларга чүгле чаңгыс ама саазын көргүскен бис, боттарывысты оларның орнунга салып, чүгле эргежок чугула сан-чурагайларны ажыглаарын шиитпирлээн бис. Арендаторга ол материалдыг курлавырларны кандыг өртек-биле садып алырын болгаш белен продукциязын кандыг өртек-биле садарын билири чугула. Чүгле бо ийи сан-чурагай аңаа чугула. Мындыг таварылгада олар моон соңгаар оларны амыдыралга кым-даа мегелевес деп чүвени билир.

Ажыл-агыйга аренда кержээзи чүнү бергенил? Эрткен чылдың чогуур үези-биле деңнээрге, ниити продукция бүдүрери 59 хуу өскен, инек бүрүзүнден он айда сүт саап алыры 640 килограммга улгаткан. Сактырга, чоокта чаа-ла чылда үш муң литр саалда дугайында күзеп турдувус, а 10 ай иштинде 3500-тү саап алган, немелде деңзизи ийи катап өскен-дир. Бо чылын 400 тонна эът садар пландыг турган, бис амгаа чедир 530 тоннаны күрүнеге сатпкан болгаш чыл төнчүзүнге чедир ам-даа 100 тоннаны садар бис. Бүдүрүлгениң орулгазы 54 хуу чедир өскен. Ажылдакчы бүрүзүнге хамаарыштыр 16 муң рубльдиң продукциязы бүдүртүнер. А эң-не кол чүүл кылдыр, кижилерниң хөөнүнде, сагыш-сеткилинде өскерилгени мен кол тиилелге деп санаар-дыр мен. Кижи бодунуң ажыл-херээниң ёзулуг ээзи болу берип турарын көөрге, өөрүнчүг-дүр. Чоокта чаа меңээ дайын хоочуну келди. Боттарының бажыңындан маңзаларны фермага септелге кылыр дээш аппарып турарын ол дыңнатты. Бир эвес бажыңга маңзалар херек чок чүве болза, кижи ону чүге садып ап турар боор.

Аренда кедээде калбак фронт-биле шаап халдап турар. Бистиң районда бүгү ажыл-агыйлар долузу-биле арендалыг ажылдап турар. Ол дээрге «Заря мира», «Искра» колхозтар, «Луганский» совхоз-тур. Бөгүнде арендатор кедээде эң кол кижи ол, бүгү-ле айтырыглар ону долгандыр шиитпирлеттинип турар. Январь 1-ден эгелеп бистиң районда ажылдап турарлар шуптузу арендалыг харылзаалар-биле холбашкан апаар. Арендалыг харылзааларның хевирлери база аңгы-аңгы болур. Районда бо чылдың эгезинде безин арендаже киргеннер ооң мурнунда чылдан чылче мурнакчылар боол турганнарны ажып каапкан. Районда бистиң совхоздан ажылдап чоруткан ажыл-агыйлар удуртукчулары бар, олар 5-5 чыл-даа четкен. Олар ажылдап турган ажылдарын аарыг дээш азы өске-даа кандыг-бир чылдагаан-биле каарып бодап турдулар, а ажылын канчап каавтар боор? Эрткен чылын ол ажыл-агыйларга арендаже шилчилгени кылган. Ам мынча деп турлар: бис орук чоогунга баш мунгашталып турдувус, а ам орук ажыттынган, бис каалама асфальттаан орукка үнүп келдивис. Продукция көвүдээн, ынчангаш сеткил-хөөн эки апарган.

Аренда улам ханылап турар. Бисте ам арендалыг харылзааларның ийиги дескинин чорур турар деп чугаалажып турар-дыр. Бо хүннерде биске он бир билдириишкин кирген. Ында черни арендага бербишаан, 25-30 инек тудар улуг эвес өг-бүле фермаларын тургузарының дугайында дилеглер кирген. Ол ажылче бис кирипкен бис, ам безин кажаа-хоралаарны чедир тудкан. Ийи-үш ай дургузунда экономиктиг харылзааларны үндезилеп кылып, оон соонда частан бээр өг-бүле фермаларын калбаа-биле тудуп эгелей бээр бис.

Өг-бүле фермазы кедээниң бүгү айтырыгларын шиитпирлээр. Бир дугаарында — уруглар кижизидилгези. Ийиде — хостуг кижиниң хостуг күш-ажылы. Ажылче баарда үш километр чоруп турбас сен: бажыңың-даа, фермаң-даа бо, чаңгыс черде. Аңаа саналга техниказынга чедир бедик механизастаан бедик бүдүрүкчүлүг технология турар. Ынчангаш өг-бүле фермазы үш, үш бүдүн чартык муң эвес, а алды-чеди муң килограмм сүт саап алыр деп сорулганы салып шыдаар. Ындыг ферма кижиниң бүгү аргаларын ажыдар.

Совхозтуң партия организациязы ындыг арга-биле бүгү кагдынган, оон мурнуунда хөгжүлде чок деп турган суурларны катап тургузар дугайында шиитпир хүлээп алганы күш-ажылдың, дайынның хоочуннары, пенсионерлер дыңнап кааш, чедип кээп, байыр чедирип, мынча дээр турган: кырган-даа болзувусса, дузалажыр бис. Октаттынган черлерни катап диргизип көрүңер. Ынчалдыр бис бүгү хөгжүлде чок чыткан суурларны катап тургузарын бодап турар бис. Амыштар безин кээп эгелээр. Крымдан безин кээп турар, ийи өг-бүле келди, ферма алгаш, ажылдаарлар.

Арендалыг харылзаалар дугайында чугаалап тура, мен, совхоз директору бодум болганымда, арендалыг харылзааларга хамаарыштыр дүвүреп турарым хөлчок. Аренда — экономиктиг реформа-дыр. Ынчалзажок арендага экономиктиг эвес хамаарылга илереп турар. Мен оон мурнунда чугаалаадым, биске кээп турар кижилер хөй. Ынчаарга оларның шуптузун дүвүредип турар кол чүүл — арендаторларның эң-не бедик ажыл төлевири болуп турар-дыр.

Кажан бис ТК-га арендаторлар-биле ужуражышкынга чорувуста, Е. С. Строев чүве чугаалааш, санажылга өртектерин шилип алырынга эртемденнер шып утланыышкынны бээр үези келген деп айыткан. Ооң соонда Белоруссиядан совхоз директору чүве чугаалааш, СЭКП Орёл обкомунуң бирги секретарының айтырыынга мындыг харыы берди: эштер, көпеек санап орбайн көрүңер. Чөвүлел хурал соонда аңаа чеде бергеш, көпеек санап орбаңар деп чүл ол деп айтырдым. А ол мынча диди: санажылга өртектерин кым тургусканыл? — экономистер. Канчаар тургусканыл? — ССРЭ-ниң Агроүлетпүркүркомунуң сүмелерин ёзугаар.

Бир эвес бис ССРЭ-ниң Агроүлетпүркүркомунуң санажылга өртектериниң талазы-биле сүмелерин удуртулга болдурар болзувусса, моон соңгаар аренда деп чүвени көрбейн баар бис деп сеттип тур мен. Чүге дээрге? Чүге дээрге, чижээ, кандыг-ла ындыг чылдагааннарның хараазы-биле бир центнер немелде деңзиниң бот-үнези 1000 рубль апаар. Сүмелерде айтып турары мындыг: немелде чарыгдалдарның 25 хуузун ап кааптыңар, оон артканы шуптузу — санажылга өртээ ол. Азы 25 хуунү ап кааптарга, арткан 750 рубль — санажылга өртээ ол ышкажыл. Арендатор кержээни чарып алгаш, ийи ай ажылдааш, 40-50 муң рубльдан ажылдап алыр. Удуртулга, экономистер ол акша түңүн бербес. Ынчаар орта ол база катап мегелеп кагдынар, моон соңгаар-даа мегелээр силер деп чугаалаар. Ындыг таварылгаларны билир мен, ынчангаш мынаар кичээңгейни угландырып тур мен.

Белоруссиядан ол директорнуң ажыл-агыйында, сөглүүнде барып илерээни-биле, бүдүрүлге көргүзүглери ортумак хемчээлдиг турда-ла, арендаторлар 28 муң рубльди ап турган-дыр.

(Уланчызы 2-ги арында).

1988—1989 ЧЫЛДАРНЫҢ КҮСКҮ БОЛГАШ КЫШКЫ ҮЕЗИНДЕ МАЛ АЖЫЛЫНЫҢ ПРОДУКТУЛАРЫН БҮДҮРЕРИН КӨВҮДЕДИРИНГЕ БАР АРГАЛАРНЫ УЛАМ ДОЛУ АЖЫГЛААРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА КОММУНИСТЕРГЕ, ФЕРМАЛАР АЖЫЛ-ИШЧИЛЕРИНГЕ, ЧУРТТУҢ АГРОҮЛЕТПҮР КОМПЛЕКИЗИНИҢ БҮГҮ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНГА

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ КОММУНИСТИГ ПАРТИЯЗЫНЫҢ ТӨП КОМИТЕДИНИҢ

ЧАГААЗЫ

Хүндүлүг эштер!

Эде тургустувуушкунуң чедиишкинниг болурун бистиң улуузувус аъш-чем айтырыын шиитпирлээри-биле колдады холбаштырып турар. Агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының чоокку чылдарда эки шынарлыг чем продуктуларын хөйнү берген турарын ниитилел күзеп турар.

Бо угланыышкында бурунгаарлаашкын бар. Чурттуң чонунуң саны чылдың-на 2,6 миллион кижиге өзүп турза-даа, СЭКП ТК-ның май (1982 ч.) Пленумунуң бооп эрткениниң соонда үеде кижи бүрүзүнге онаапшыр эът болгаш эъттен кылган продуктуларны бээри 6 килограммга, сүт болгаш сүттен кылган продуктулар — 48 килограммга база 20 ажыг дагаа чуургазынга көвүдээн.

СЭКП-ниң XXVII съездизиниң болгаш партияның XIX Бүгү-эвилел конференциязының айтыышкыннарынга дүүштүр кедээ ажыл-агыйга болгаш аңаа хамаарышкан адырларга ажылдың кол угланыышкыннары амгы үеде тодараттынган. Ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа методтарын шиңгээдири, интенсивтиг технологияны ажыглаары, кедээниң социал чаартылгазы, кедээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадып кылырының, шыгжаарының болгаш садып сайгарарының амгы үедеги индустриязын тургузары ында көрдүнген. Айыттынган пландарны херек кырында боттандырары чурттуң аъш-чем курлавырын өстүрер арганы бээр болгаш чонуң чем-биле хандырылгазын экижидер. СЭКП ТК-ның 1989 чылдың эгезинде болур Пленуму аграр политиканың кол-кол айтырыгларын чугаалажып көөр.

Бо удаада чугаа болза бистиң соңгаарладып болбазывыс сорулгаларның дугайында боор турар. Чурттуң хөй-хөй районнарында аъш-чем хандырылгазы эң чидиг айтырыгларның бирээзи боор турар. Чамдык девискээрлерде эът болгаш сүт бүдүрери оожум өзүп, а элээн хөй черлерде харын-даа кудулап турар. Ындыг чүүл бирги ээлчегде Таджикистанга, Калмыкияга, Башкирияга, Красноярск крайга, Псков, Калининград, Днепропетровск, Николаев болгаш өске-даа областарга хамааржыр. Украинада, Казахстанда, Соңгу Осетияда база Архангельск, Омск, Сахалин областарда болгаш оон-даа өске чамдык ажыл-агыйларда сүт бүдүрери база немелде деңзи алыры амгы үеде — күскү айларда кудулап эгелээн болгаш чылдагаан чок черге мал бажы кудулап турар.

Малды янзы-бүрү чемнер-биле хандырарында нарын байдал тургустуна берген. Поволжьеге, Уралга, Барыын Сибирьге болгаш Казахстанга болган кандаашкынның уржуундан, а ол ышкаш мал чеми бүдүреринге болдунган улуг частырыгларның, мал чемнери белеткээриниң технологиязын хажыдып турганының түңнелинде сиген, сенаж болгаш силос эрткен чылда турганындан эвээш белеткеттинген. Мал чеминге ажыглаар тараа чедир алдынмаанындан байдал улам нарыылап турар. Мал ажылының продуктулуг чорууң кудулатпас, эът, сүт болгаш дагаа чуургазын эрткен үеде турганындан хөйнү бүдүрер төлээде кончуг күженишкиннииг ажылдаар апаар.

Ындыг байдалдарда коммунистерге, фермалар ишчилеринге, чурттуң агроүлетпүр комплекизиниң бүгү ажылдакчыларынга мал продуктуларын бүдүрерин көвүдедиринге биле бүгү курлавырларны болгаш аргаларны долу ажыглаар база эгелей берген кыштаглаашкынның бергедээшкиннеринге удур бедик организастыг чорукту, күш-ажылчы болгаш технологтуг шынгыы сагылга чурумну тургузар дугайында кыйгырыг үндүрери чугула апарган деп, партия Төп Комитеди санаан.

Кыштаглаашкынның баштайгы хүннеринден эгелеп бүгү фермаларның болгаш комплекстерниң, мал чеми белеткээр цех болгаш кухня бүрүзүнүң үзүктел чок ажылдаан турарын чедип алыры чугула. Мааа кандыг-даа таварылгашкын турбас ужурлуг, чүге дээрге үени чидирери — продукцияны чидиргени ол болур. Кышка белеткээн мал чемнериниң идегелдиг камгалаар болгаш ажыл-агыйжы ажыглаар херек. Чогуур берримчени алыры-биле тудум мал чеми бүрүзүн камныг ажыглаар. Продукцияның единицазынга онаапшыр концентраттар чарыгдалын эвээжедири, малга бээр тараа аймаан белок-витаминниг болгаш өске-даа холуксаалар чокка база эки хайындырып белеткевейн малга бээрин болдурбазы кончуг чугула. Ону барымдаалаар болза эвээш чарыгдалдарны үндүрүп тургаш, хөй продукцияны ап болур.

Кержээниң янзы-бүрү хевирлерин, аренда харылзааларын база кооперацияны шиңгээдири, колхозтарның болгаш совхозтарның долу бот-орулгачарылгаже болгаш бот-акшаланышкынче шилчилгезин ниитизи-биле доозары — фермаларның продукциязын көвүдедирин чедип алырының эң кыска оруу.

Ажылдың чаа аргаларынче шилчээн коллективтерниң ажыл-херектиң ёзулуг ээлери апарганы болгаш улуг харысалгалыг, тывынгыр болгаш инициативачы ёзу-биле ажылдап турары билдингир.

СЭКП ТК-га чоокта чаа болган ужуражышкынның киржикчилери аренданы янзы-бүрү хевирлер-биле, социал-экономиктиг байдалдарны аңгы-аңгы онзагай чүүлдерин барымдаалап көрүп тургаш, дидими-биле, улам кызымаккай ажыглап шиңгээдиринче агроүлетпүр комплекизиниң бүгү ажылдакчыларын кыйгырганнар. Партия организациялары, улус депутаттарының Советтери, ажыл-агый удуртукчулары болгаш специалистер кижилерниң инициативазынга делгем орукту ажыдар, оларның ажыл-агыйны чаа ёзу-биле башкарып чорударынче чүткүлүнге бүгү хемчег-биле идиг бээр ужурлуг. Чер болганынга дараазында чүүл дүрүм болгаш турар ужурлуг: бир эвес коллектив азы өг-бүле колхоз-биле, бүдүрүлге-биле аренда харылзааларын тургузар деп шиитпирлээр болза, эъттиң, сүттүң, өске-даа продукцияның хевирлериниң курлавырларын дүргеп улгаттырары-биле оларның черин, малды, техниканы ажыл-агыйга алырынга кым-даа шаптыктаар эрге чок. Малды, ылангыя хаваннарны, куштарны өстүрүп, семиртир азыраар, сүт бүдүрер талазы-биле колхозтар, совхозтар-биле чурттакчы чоннуң аразынга кержээлиг харылзааларны калбаа-биле ажыглаар херек.

Фермаларга чедишкиннерни чедип алыры саанчыларның, малды болгаш кушту чемгерер талазы-биле операторларның, хойжуларның, ортумак звенонуң ажылдакчыларының, специалистерниң, бо күженишкиннииг үеде ажылдарын кол-ла кезээн күүседип турар мал ажылының бүгү ажылдакчыларының ак сеткилдиг ажылындан шиитпкеннер-биле хамааржыр. Силерниң кижи бүрүзүнден бедик харысалга, профессионалдыг мергежил, ажыл-херекке сонуургал-биле көөр чорук негеттинип турар-дыр, эштер.

Эки организастаан чарыш, маргыжыышкын ёзузу мал ажылының продуктуларын бүдүрерин болгаш садарын көвүдедиринге идиглиг болур. Ажыл-агыйларның, фермаларның бот-боттарының аразынга хыналдаларны кылыры, малчыннарның хүннерин үргүлчү эрттирип турары ажыктыг дээрзин дуржулга бүзүредип турар. Хожудап турар фермаларны тодарадыры, оларга эргежок чугула дузаны көргүзери кончуг чугула.

Бир эвес мал ажылы олардан фермаларның идегелдиг болгаш быжыг туруштуг ажылдаары хамааржыр ындыг улус ажыл-агыйының адырларының ажылдакчыларының херек кырында доктаамал сагыш салыр чүүлү болу бээр болза, чүгле ынчаарда кыштаглаашкын эки, үстүүшкүннер чок кылдыр эртери хандыртынган туруп болур. Оларны электри энергиязы, одаар чүүл, механизация чепсектери, мал чемнеринге шыпарлыг немелделер болгаш эм-таң аймаа-биле хандырарынга үзүктелишкиннерни кылып болбас. Кедээ ажыл-агый машиналарын кылып үндүрер бүдүрүлгелерниң, аъш-чем, балык, химия, медицина үлетпүрүнүң, энергетика албанының коллективтери кедээниң чагыгларын күүседир чорукту бирги чергениң сорулгазы кылдыр көөр ужурлуг. Совет органнарның хүлээлгези — ол айтырыгларны кичээңгейниң төвүнге негелделиг болгаш доктаамал тудары.

Чиг эътти чүдүрүп чорударының, хүлээп алырының болгаш ыяк болбаазырадып кылырының, бедик шынарлыг түңнел продукцияны эң хөйнү алырының, оон чидириишкинни баш удур болдурбазының, херeглекчиге чогуур үезинде чедирериниң талазы-биле демниг кады ажылды организастаарының дугайынче онза сагыш салыр херек. Кедээ районнарга, ылангыя улуг-улуг хоорайларның болгаш үлетпүр төптериниң чанынга колхозтарның, совхозтарның, продукция болбаазырадыр бүдүрүлгелерниң, садыг организацияларының чанынга долу бот-орулгачарылганың база эки турамын кооперастаашкынының принциптеринге үндезилеп продукцияны бүдүрерин, белеткээрин, болбаазырадырын болгаш сайгарарын улам ажыктыг кылдыр чорудар арганы бээр чаңгыс аай бүдүрүлге-экономиктиг комплекстерни дидими-биле тургузары эргежок чугула.

Аъш-чем продуктулары-биле чонну хандырарын экижидери тус-тус черниң курлавырларын улам долузу-биле ажыглаарындан шиитпирлиг чергелиг хамааржыр. Чер болганынга азырадыкчы хөөннерин дазылындан узуткаар, республика, край, область бүрүзүнүң чурттакчыларын продукцияны чер-черге бүдүрүп үндүрерин көвүдеткеш, аъш-чем барааннары-биле эң долу хемчээлдиг кылдыр хандырар херек.

СЭКП ТК-ның онзалап демдеглээри болза: бо бүгү сорулгаларны шиитпирлээри кедээге, күш-ажылчы коллектив бүрүзүнге салдынган сорулгаже угланган организакчы болгаш политиктиг ажылдан дорт хамааржыр.

Партия комитеттери, улус депутаттарының Советтери, профэвилел болгаш комсомол организациялары, ажыл-агый удуртукчулары күш-ажылчы коллективтерниң чөвүлелдери-биле кады фермаларда-ла ажылдап турар бүгү-ле кижилер сагыш салыышкынны болгаш кичээңгейни эскерген турарын хандырар херек. Оларга чер болганга садыг-паймаа, медицина, культура талазы-биле эки хандырылганы, амгы үениң бүдүрүлге хандырылгазын тургузар, изиг чемни, калбак херeглелдиң барааннарын садарын организастаар херек.

Мал ажылында партия, комсомол организацияларының болгаш белүктерниниң инициативтиинден, дайынчы арга-шинээзинден база хөй чүүлдер хамааржыр. Бүдүрүлгениң эң шиитпирлиг участоктарын коммунистер, комсомолчулар, эң бедик мергежилдиг ажылдакчылар-биле быжыглаары негеттинип турар. Удуртукчуларының, специалистерниң кижилер-биле дорт ужуражылгаларыны, тургустунуп келген айтырыгларны шалыпкын үзе шиитпирлээри, эки тургускан бүдүрүлге-экономиктиг өөредилге ажыл-херектиң эргежыктарынга идиглиг болур.

Малчыннарның, болбаазырадыр үлетпүр ажылдакчыларының чарыжының чорууп турарын солуннарга, телевидениеге болгаш радиога үргүлчү чырыдып көргүзери, эң эки ажыл-агыйларның, өг-бүле болгаш кержээлиг коллективтерниң, бүдүрүлге мурнакчыларының дуржулгалыг шалыпкыны-биле илередири, четпестерни принципиалдыы-биле сойгалаары эргежок чугула. Чер-черниң солуннарынга фермаларның, ажыл-агыйларының, районнарның, а республикалар болгаш төп солуннарга — областарның, крайларның болгаш республикаларның ажылының түңнелдерин деңнештирип көргүзери дыка ажыктыг. Бүгү-ле идеологтуг чепсектер-биле ак сеткилдиг, эки ажылдың ат-алдарлыын бедидеринге деткимчени көргүзер, фермаларга арагалаашкын, самчыгдаашкын, немей меге бижиишкиннер, сагылга-чурум болгаш корум-чурум үрээшкиннери-биле эптеш чок демиселче хөй-ниитиниң күжүн мөөңнээр херек.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, амгы кыштаглаашкын эки бодаттынган, харысалгалыг шиитпирлерни, күженишкиннииг ажылды негеп турар-дыр, хүндүлүг эштер. Чурттуң мал ажылы амгы кыштаглаашкын үезинден кошкааган эвес, а улам-на быжыккан кылдыр үнер ужурлуг, ынчангаш ол чорук кол чүүлдү — аъш-чемниң боттуу-биле немей өзерин болгаш аңаа үндезилээш, кижилерни аъш-чем продуктулары-биле хандырарын экижидер чорукту чедип алыр арганы бээр. Ол дээрге, бистиң иштики политикавыстың эң кол айтырыы-дыр.

Фермаларның коммунистери, бүгү ажылдакчылары, колхозтарның, совхозтарның, продукция болбаазырадыр болгаш хандырылга бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның коллективтери, партия, совет, профэвилел, комсомол организациялары мал кыштаглаашкынын эрттирери дээш бедик харысалгалын көргүзер, мал ажылының продуктуларын бүдүреринге боттуг немелде өзүлдени хандырар болгаш оон-биле аъш-чем айтырыгларын үзе шиитпирлээрин дүргедедир дээрзинге бүзүрелин СЭКП Төп Комитеди илергейлеп тур.

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ КОММУНИСТИГ
ПАРТИЯЗЫНЫҢ ТӨП КОМИТЕДИ

КӨДЭЭНИҢ СОЦИАЛ ХӨГЖҮЛДЕЗИНГЕ ДҮРГЕДЭЭШКИН ХЕРЕК

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Арендаторга ажылдап ап болур болгаш совхоз бүдүрүлгезинге орулганы киирер шак ындыг экономиктиг харылзааларны ажылдап кылыр херек. Чүгле шак ындыг арга-биле бо айтырыгларны шиитпирлеп болур.

Арендалыг керээ ёзугаар ажыл бисте чүгле чаңгыс көдээ ажыл-агый чылыының дургузунда чоруп турар. Совхозтуң бүгү ажылдакчылары болгаш коммунистери амгы бо үе-чадада ажыл-агый чорудулгазының шын хевири ол деп санап турар. Ол чүгле продукция бүдүрериң көвүдедир арганы берип турар эвес, а харын кижи бүрүзүнүң бодунуң ажылдаар черинге төлептиин бадыткаар деп санап турар. Бис шуптувус аренда керээзин ажыглап киирер талазы-биле Төп Комитеттиң чайгылыш чок шугумун, партия обкомунуң, райкомнуң шудургу ажылын шын деп санап турар бис.

Орёл районнуң «Красное Знамя» колхозунуң арендалыг коллективиниң удуртукчузу **Ю. В. Леничев** мындыг бодалдарын илереткен:

Колхозка мен улуг инженер болуп ажылдап турумда, миннип көрейн, бодумнуң ажыл-херээмге ындыг-ла сеткил ханмайн турдум, чүге дээрге түңнел кол кезиинде чүгле чаңгыс менден хамааржыр эвес болгай. Херек кырында алыр болза, инженер ажылдакчылар хандырылчылар рольдуг ындыг турду. Септелге-техниктиг бүдүрүлгеге чеде бээр сен — ол азы бо артык кезек чок болур. Хөөн карартыр мындыг бодалдан чарылбас чүве: механизаторлар сени манап, дүвүреп турар, а сен чүнү-даа бүдүрүп чадаан.

Кажан обласка арендалыг баштайгы коллективтер тыптып каарге, мен бодум база шенеп көрүйн деп бодалга кирдим. Ынчан-на ол дугайында хөйнү номчаан, дыңнаан турдум, ынчангаш аренда тараачынның чериниң ээзи болдурар, күш-ажылдың түңнелдери бир-ле дугаарында арендаторларның боттарындан хамааржыр деп билип турдум. Бодалдарым дугайын механизаторларга чугааладым, олар мени деткээн.

Чыл эгезинде бис колхоз баштаар черинге долу тарылга ээлчештирилгелиг чигир свёклазы өстүрер талазы-биле 9 кижи составтыг арендалыг коллективти тургузар дугайында биддириишкин киирген бис. Колхоз баштаар чери, партия организациязы чүүлдүг деп деткээн. Биске 1034 гектар тарылга шөлүн, эргежок чугула көдээ ажыл-агый техниказын болгаш дериг-херекселдерин, 205 муң рубль ниити түңнүг өске-даа бүдүрүлге фондуларын хүлээдип берген. РАУК, ажыл-агыйның специалистери эргежок чугула санаашкыннарны кылырынга дузалаан, ниитизи-биле олар бистиң удуртулга болдуруп ажылдаарывыс ужурлуг санажылга өртектерин тодарадырынга дузалашкан чүве. Мен бодум, өске-даа механизаторлар экономиканың үндезиннерин өөренир ужурга таварышкан бис.

Часка чедир бүгү техниканы белеткеп алган бис, хову ажылдарын организастыг эрттирген бис, а ол-ла бүгүнү боттарывыстың күжүвүс-биле кылдывыс. Ооң мурнунда чылдарда ол ажылга хоорайдан 15-тен эвээш эвес механизаторларны хаара тудуп турган.

Аренда кижилерниң ажыл-херекке хамаарылгазын караккы көзүлдүр-ле өскертип эгелээн. Кижи бүрүзүнге кылып турар ажылдарның шынары хамаан чок чүве эвес апарган. Механизаторлар техникага хумагалыг, камналгалыг апарган. Бо бүгү эки түңнелдерни берген. Күш-ажылчы мадырлар, ылангыя механизаторлар кезээде челишпес бистиң ажыл-агыйывыска эң эки чылдарда безин тараа чылдазы гектардан 12—13-ле центнер бооп турган, а бис чүгле бо чылда безин гектардан 30 центнер дүжүттү ап шыдадывыс. Өске-даа культураларның дүжүткүрү бедээн.

Продукция бүдүреринге чарыгдалдар эвээжээнинге өөрүп турар бис. Бир центнер тарааның бот-үнези 6 рубль, чигир свёклазының — 2 рубль 50 көпеек болган, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү ийи ажыг катап улгаткан болгаш коллективтиң кижи бүрүзүнге онаажтыр ажылдап кылышкыны 44 муң рубль болган. Ажыл-агыйның экономиказын быжыглаарының оруу — чогум-на аренда ол деп чүвеге бис ам бүзүрээн бис, ол бисти ёзулуг ээлер кылып турар. Чогум-на ынчангаш биске аренда кыска хуусаалыг кампания эвес.

Тарылга ээлчештирилгезиниң оода ийи долу эргилдезин эртер дээш бис колхоз баштаар чери-биле 1989 чылдан эгелеп 8 чыл хуусаалыг керээни чарып алган бис. Ам безин чериң структуразын экижидер талазы-биле ажылдаарын эгелеп, эки шынарлыг үрезиннерни белеткеп тур бис.

Биске нарын айтырыглар турганын чажырбас мен. Чижээ, санажылга өртектерин киирип турда, ооң эң таарымчалыы шилип алдынган бе деп сезиглелдер турду. Улгаттырган өртектер азырадыкчы хөөннерни тывылдырар, ажылдап алдынмаан акша-хөреңгини алыр арганы бээр, а кудулаткан өртектер — хөөн калдырар, харын-даа коллективтиң буступ дужеринге чедирип болур болгай. Бис бо талазы-биле кончуг хынамчалыг сайгарып көрүп турдувус, ам бистиң сезиглелдеривис читкен. Мен мындыг саннарны адап көрейн. Бисте бир центнер чигир свёклазының санажылга өртээ 2 рубль 80 көпеек, а садып алыр өртээ — 6 рубль 20 көпеек. Баштай бодаарывыска, арендаторга ажык чок-даа ышкаш. Ынчаарга кажан санап, боттарывыстың аргаларывысты бодап көөрүвүске, бис эки шалыңныг, а колхоз хөгжүүр, социал, культура, амыдырал тудугларын тудар акша-хөреңгилиг болуру илереэн.

Бис аренданы оон-даа ыңай хаңылаткан бис. Аренда хөлезизин төлевишаан, продукцияны колхозка садып алыр өртектер-биле садар деп шиитпирни хүлээп алган бис. Ону чүге ынчанган бис? Чогум-на бистиң продукцияның шынары база сайгарылгазы дээш сонуургалывысты күштелдирер дээш ынчанган. Чүге дээрге мындыг чүве кымга-даа чажыт эвес-ле болгай: бир эвес мен продукциямны 5 рубль хемчээлдиг санажылга өртээ-биле садыпкан дижик мен, ооң соонда меңээ колхоз ону та кандыг өртекке, та 13 рубльден, та 17 рубльден садып турзун, ол меңээ кандыг-даа хамаан чок. А ам бис садып алыр өртектер-биле ажылдааш, аренда хөлезиниң төлей бээр болзувусса, ниитизи-биле бистиң сонуургалывыс улгадыр. Моортан биске-даа, ажыл-агыйга-даа ажык бар.

Чоорту банкыга боттарывыс агар сан ажыдып алыр болдалдыг бис. Ындыг болурунга чедир боттарывыстың ажылывысты бүгү талалыг сайзырангайжыдар бис. Бис өске адырларда ажылдап турар арендалыг коллективтер-биле керээ чарып алырывыс база эргежок чугула, чүге дээрге олар бистиң-биле база арендалыг керээ ёзугаар ажылдап турар болгай.

Бистиң колхоз мурнунда маңаа чугаалааны «Чүс» программада кирген. Ол программаның боттаныышкынының дургузунда ажыл-агыйга, ылангыя социал адырда, хөй чүүлдер кылдынган. 21 квартиралыг бажыңнар, садыг төвү, уруглар сады туттунган. Ам ынчаарга бис ажыл-агыйның экономиказының көдүреринге аренда чаа күштүг идигни бээр боор дээрзинге бүзүреп турар бис. Чогум-на ынчангаш 1989 чылдың январь 1-ден эгелеп бүдүн колхоз аренда керээзин ёзугаар ажылдаар.

Индирде — Знаменское районнуң «Новая жизнь» колхозунуң коллективиниң өг-бүле арендазының удуртукчузу **Е. С. Знаменская**.

Сөөлгү үеде меңээ: хоорай чурттуг кижи чогум канчап көдээ арендатор апарган сен деп, чаңгыс ол-ла айтырыгны үргүлчү салып турар. Шынап-ла, мен хоорайга төрүттүнгеш, өскен кижи болгай мен деп, ол чугаалаан. Тудуг техникумун доосканымның соонда төлевилел институдунга ажылдап турдум. Хостуг хүннерде көдээде төрелдеримге үргүлчү барып турдум. Меңээ аңаа артып калгаш, ажылдаксаар күзелим улам-на улгадып турган. Ынчангаш ол талазы-биле 1983 чылда ажылдаар деп шуут-ла шиитпирлээн мен.

Саанчылап ажылдаанымның баштайгы хүннеринде улуг бергелерге таваржып турганымны чажырбас-даа мен. Сыбан-дыдык ферма, механизация-даа чок, мал чемнери чедишпес турган. Ажылды бүгү хемчээли-биле бодуу күүседирипден аңаа дузалаары дыка белен болган. Көдээ ишчилерниң хөй кезиинде бар дуржулга, билиг, ажылы-ажыы чорук меңээ чедишпес турганы билдингир. Ол бүгүге мен төрел угбам, СЭКП кежигүнү Надежда Тихоновна Ивашковадан өөренип алган мен. Ооң соонда кады Орелдуң көдээ ажыл-агый институдунга база кирип алдым. Мээң мергежилим ынчаар-ла чоорту быжып, түңнелдер база бедип турган.

Инектиң чылда саар сүттүң хемчээлиниң кудуу хевээр артып турганын дорту-биле чугаалаар херек. Инектиң сүдү дылында деп чугаалажыр болгай. Чогум-на ооң дылының кырынга салып бээр чем чок турган. Чамдыкта мал чемнерин сөөртүп эккелбээн, чамдыкта олар эвээш-даа, шынар чок-даа болгулаар. Ынчангаш бистерниң, саанчыларның, бүгү үндүрген кужувус хадаг бээр турду. Бистер кымдап-даа хамарылга чок болур дизе, чогум чүнү кылза экил дээрзиниң дугайында айтырыгны үргүлчү бодап келген бис. Ындыг байдалдан үнериң амыдырал боду — аренда айтып берген. Аңаа бистер боттарывыстың дуржулгавыс-биле бүзүрээн бис. Бистиң 6 кижи составтыг (шупту төрелдер) коллектививис 1987 чылдан эгелээш, 285 гектар черни, 90 инекти, мал кажааларын, көдээ ажыл-агый техниказын болгаш ниити өртек-үнези 320 муң рубль өске-даа көдээ ажыл-агый фондузун арендага алган.

Ам бистер быжыглаттынган шөлден боттарывыстың кылып ап турар мал чемнеривис-биле инектерни долузу-биле хандырбышаан, харын база артыкшылдыг садып бээр турар бис.

Инек санындан-на саап алыр сүттүң хемчээли 1500 килограммга немешкен. Бир эвес аренда керээзинче шилчириниң мурнунда бистиң фермага саап алыр сүт 2500 килограммдан ашпайн турган болза, бо чылын Улуг Октябрьның байырлалынга чедир инек санындан-на 4000-4000 килограмм сүттү саап алдывыс. Ооң бир центнериниң бот-үнези 23 рубль болур, ол дээрге арендаже шилчириниң мурнунда турганындан 7 рубль эвээш-тир. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү үш катап улгаткан. Кордап турар түңнелдерни ёзугаар алырга — кижи бүрүзүнге 39 муң рубль онаажыр.

Колхоз баштаар чери бистиң-биле ай санында-ла сүттүң сайгартынганының херек кырында өртээп ёзугаар санажып турар. Бисте ол ортумаа-биле бир центнер дээш 36 рубль боор турар. Бистер боттарывыстың саткан продукциявыстың өртээнден алган акшавыстың 34 хуузун ажыл-агыйже киир садап турар бис. Ооң арттканы — бистиң бот-орулга-чарылгалыг орулгавыс боор турар. Ажыл-агый-биле бистерниң аравыста санажылганың ындыг системазының дыка бөдүүнүн болгаш билдингирин ажыы-биле чугаалаайн. Бистерниң кижи бүрүзү ажылдап-ла алган акшазын алыр деп чүвени быжыы-биле билир.

Бистиң курлавырларывыс ам-даа төнмээн. Ынчалза-даа амгы үеде бар боор турар малдың баш санының генетиктиг аргаларынга үндезилээш, оларның продуктулуун оон-даа улгаттырары дыка берге. Ынчангаш колхозтарның Бүгү-россия чөвүлелиниң даргазы Василий Александрович Стародубцов 100 хунажыннарны биске садарын аазаан чүве. Бир эвес ол бодунуң сөзүнге ээ болур болза, бистер олардан ооң бодунуң комплекизинден ап турарындан 1000 килограмм хөй сүттү саап алырын хүлээвип турар улус бис.

Бистер ол ышкаш чурттап турар чериңиске сүттү болбаазыратпаш, быштак кылып эгелээрин организастаарын күзеп турар бис. Бо талазы-биле бистер агроүлетпүр комитединден дузалаарынга идегеп турар бис.

Мен чоокта чаа СЭКП ТК-га болган Арендаторларның бүгү-эвилел чөвүлел хуралынга киржикчи боор чораан мен. Мен оон партияның боттандырып чорудуп турар углаашкынының шынныынга ханы бүзүредим алдым. Ол чөвүлел хуралдан алган чүүлдер, чаа байдалдарда ажылдаарының талазы-биле билиимни дуржулгам чүгле аренда боттарывысты ёзулуг ээлер кылдыр билип, күш-ажылдың өөрүшкүзүн көөр арганы бээринге бүзүредип турар.

Аренда коллективиниң удуртукчузу, Подзавалово фермазының эргелекчизи **В. Э. Райс**. Урицкий районнуң СЭКП аттыг колхозунга «Комсомольская правда» солуннуң кыйгырыын ёзугаар Казахстандан келген мен деп, ол чугаалаан. Ол чер меңээ дораан-на таарзы берген. Кижилер эки, эптиг-ээлдек-даа болган. Ногаан бүүрелчиннер, борбак-борбак арга-арыглар тургулаар. Ол черлер дыка чараш болган.

Бистиң колхоз — Урицкий районда эң улуг ажыл-агыйларның бирээзи, чоокку эрткен үеде ол сандаргай ажылдыгларының бирээзи боор турган. Ажылдап шыдаар кижилерниң саны ийи-ле чыл мурнунда 150 кижиден ашпайн турган. Орук-чирик-даа чок. Амыдырал-чуртталгага долузу-биле таарымча чок. Ынчангаш кижилер аңгы-аңгы хоорайларже болгаш суурларже тарап чоруптаннар. Бажыңнар коданнары канмыылдар, шагар-оъттар-биле долган турган.

Меңээ барып ажылдаарын сүмелээн Подзавалово фермазынга оода берге байдал тургустунган. Аңаа турган беш бөлүк инектерге чүгле чаңгыс саанчы — 58 харлыг Любовь Ивановна Сопова ол үеде арткан турган. Артканнары наряд ёзугаар кээп ажылдап турганнар. Инектен-не чылда ортумак саалда ол үеде 1850 килограмм турган.

Бистер ол черниң арткан чурттакчылары-биле кады ол ажыл-агыйның, ол сандараан, кагдынган фермазының амыдыралын диргизер ужурлуг турган бис. Областың эң хожуданган, ажыы эвээш 100 ажыл-агыйларын эде тургузары-биле холбаштыр тургускан «Чустуң» программазының улуг рольдуг болганын чугаалаар ужурлуг мен. Оожум-даа болза, чартык шактың иштинде Орёлге чедээ бээр арганы берген идегелдиг орукту салып тургускан. Оон мурнунда аңаа бир ийи хонук иштинде чораап чедер турган. Хөй квартиралыг үш бажың, ол ышкаш аңгы-аңгы коттеджтер бедип үнген. Ээлерин чидирген тараачыннар коданнары чаартынып турар. Ийи чыл иштинде 90 квартираны ажыглалга киирген.

Колхозчу өг-бүлелер доктаамал немежип турар болгаш амгы үеде ында ажылдап шыдаар 284 кижи санаттынып турар. Ооң-биле кады ажылдап турарларның чартык кезии — 30 хар чедир назылыг кижилер. Комсомол организациязы өскен. Школачыларның саны 2,5 катап немешкен. Мен бо ажыл-агыйга кээп турумда, мээң уруум школаның 47-ги өөреникчизи турган. Бо чылын Конституция хүнүнге утккуштур 50 орунуг тергиин эки уруглар садигин дужааган болгаш ол дораан-на дола берген. Келир үеде — клубту, садыг төвүн, спорт комплекизин, а ооң соонда музыка школазын база тудуп тургузар деп турар.

Күш-ажылды организастаарының дешпилтелиг хевирлери-биле болгаш интенсивтиг технологиялар-биле быжыглавышаан, көдээни эде тургузар чорук ажыл-агыйларның экономиказын быжыглаар ажылды дорт чорудар арганы берген. Ооң-биле кады онза идегелди арендалыг өг-бүле керээзинге салып турган. Чижээ, фермага баштай доктаамал коллективти тургузары, инектерни ажаап-тежээриниң болгаш ашкарып-чемгерериниң чурумун быжыглаары чугула турган. Бистер чогум-на ынчаар ажылдап эгелээн бис. Ылаңгыя бистиң үндүрген кужувус мал чемнери белеткээр тускай звенону тургузар арганы берген болгаш ол баштайгы чылда-ла бүгү малдың баш санын чемнер-биле долдур хандырган. Ол чорук мурнунда үелерде чемнер чогуңдан харыксырап турган-даа болза, багай эвес инектерниң продуктулуунун курлавырларын сайгарар арганы берген. Ынчангаш 1987 чылда-ла инек бүрүзүнден-не ортумаа-биле саап алган сүттүң хемчээли ниити фермага 2948 килограмм чедир өскен болгаш амгы үеде бистер 3600 килограммче үнүп турар бис. Ынчалза-даа ол дээрге, тулган хемчээл эвес-тир. Чүге дээрге келир чылдан эгелээш, бистер, дөрт муңга чедер деп санап турар улус бис. А ооң соонда 5 муң килограмм сүттү саап алыр дээш кызымаккай демисежир ужурлуг бис.

Ону чедип алырының курлавырлары эвээш эвес. 200 кыс бызааны белеткээн. Голштинацияны кылып, мал чемнериниң баазазын быжыглап турар. Чижээ, бо кышка мал бажынга онааштыр чижеглеп алган концентраттарны сапаваска, 27 центнер мал чеми единицазын курлавырлап алган боор турар.

Аренда керээзи болгаш бот-орулга-чарылга бистерниң бүдүрүлге чарыгдалдарын шыңгыы санап көөрүнче албадаан, чүге дээрге, олар продукцияның бот-үнезинге болгаш бистиң ажылдап алыр акшавыска-даа дорт салдарлы чедирип турар болгай. Күш-ажылды интенсификастааныы болгаш ажыл-хүлээлгелерин дакпырлаарының ачызында фермада малчыннарның саны 27-ден 17-ге чедир кызырар аргалыг болган. Ынчангаш бистер ийи дүнеки болгаш ийи хүндүскү таныылдар, бир кочегар, үш слесарь, ферма эргелекчизи чокка-ла, ажылды кылып четтигиптеривисти санап көрген бис. Биргизээр чугаалаарга, ферма эргелекчизиниң хүлээлгезин мен күүседип турар кижи болгай мен. Ажылдаарының ийи ээлчеглиг чурумун доктааткан бис.

Ажылдаарының чаа негелде байдалдарының үезинде саап алыр сүттүң көвүдээни-биле чергелештир бүгү экономиктиг түңнелдер база экижээн. Мырыңай чоокта чаа-ла бистиң фермага бир центнер сүттүң бот-үнези 90 рубль чедип турганын чугаалаары безин коргунчугдур. Ынчалза-даа бистер ону ам 27 рубль чедир чиигедир аргалыг болган бис.

Бистер чарыгдалдарны үргүлчү санап көөр болгаш ажыл-агыйның иштики акша-хөреңгизи-биле биске чедирген ачы-дуза, материалдыг курлавырлар дээш оон-биле санажып ап турар бис. Бо чылдың эгезинден бээр бистиң счёдувуста 5 муң ажыг рубль курлавыр чыгдынган. Моон алгаш көөрге, аренда керээзи бодунуң тодаргай түңнелдерин көргүзе берген. Ынчалза-даа чедип алган чүүлдерге доктаавас бис. Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, дыка улуг эвес, ооң иштинде өг-бүле коллективтери, дыка улуг ажыктыг боор болур, чүге дээрге ында кижилер салдынган сорулгаже бир демниг чүткүлдүг болур. Ынчангаш бистер ам чогум-на оларже кол кичээңгей салыр деп турар бис. Ам безин фермада мал чемгерер ындыг звенону тургускан. Дараазында дуңгуш хунажыннарны ажаап-тежээр звенону тургузар.

Аренда коллективтери шөлдерниң болгаш фермаларның беримчезин улгаттырган, колхозтуң сан-хөө байдалын быжыглаан. Коллектив мурнунда карылгалыг турган болза, ам бир миллион рубль чедир орулганы ап турар апарган болгаш ол бот-акшаланыышкынче шилчиир, чээли өрезин төлээрин эгелээр арганы берген. Чижээ, эрткен чылын күрүнеге 600 муң рубльди эгидип берген. Бо чылын ол түң база-ла 700 муң рубль болур, чүге дээрге продукцияның кол-кол хевирлериниң бүдүрериниң болгаш садарының планнары чедиишкинниг күүсеттинип турар.

Бистиң колхозувус — национал составының талазы-биле чаңгыс аай эвес. Ында орустар-биле кады ам украиннер, белорустар, буряттар, татарлар, чуваштар, карачаевтер база ажылдап турар. Мээң националым немец кижи мен. Ынчалза-даа бистер шуптувус чаңгыс аай эп-найыралдыг өг-бүле боор ажылдап, чурттап турар бис.

Чугааны доозарда бистиң арендаторларывыстың чамдык таваржып турар айтырыгларының дугайын чугаалавайн барып болбас. Бистерге улуг өртектиг, күчүлүг техниканы ажылдаары ажык чок боор турар. Чиик, ынчалза-даа бүдүрүкчүлүг тракторлар херек боор турар. Аът-биле сөөртүр косилкалар, грабльдер, андазыннар, хууда саалда аппараттары шагда-ла уттундурган.

Түңнелинде аренда керээзи дээрге, бистиң көдээниң келир үези болур, ынчангаш ону бүгү талазы-биле калбартып, сайзырадыр херек деп чугаалаар мен. Ол кыска үениң иштинде продукция бүдүрерин дыка көвүдедир арганы бээр.

Бежен чыл назымны көдээге чурттап эртип, мооң мурнунда көдээге боттандырып турган реформаларны көрүп, боттандыржып келген кижи мээң сеткил-сагыжымга бистиң партиявыстың аграр политиказының бо углаашкыны кончуг таарымчалыг боор турар деп, Тросниск районнуң «Родина» колхозунда «Костёр» кооперативтиң удуртукчузу **Л. П. Пешехонов** саналын эгелээн.

Колхоз бүдүрүлгезинге ол харлымда киржип эгелээн мен. Трактористеп, комбайнерлеп, колхозтуң кол механиги-даа боор ажылдап турдум. 16 чыл дургузунда колхоз даргаладым. Сөөлгү чылдарда көдээ Совет күүскомунуң даргазы турдум. Ол бүгү үеде чер дугайында бодаан сагыш-сеткил мээң угаанымдан үнмейн чорду. Колхоз даргалап турган безин ол ажылымга сеткилим ханмайн турган. Бот-тускайлаң ажылдаарын күзеп турдум, ынчаарга ындыг арганы бербейн турду. Ийи оглум өзүп улгадып ора, дарга ажылынга кайы хире бергелерге таваржып турарымны көрүп келдилер. Ындыг болзажок олар боттарының салым-чолун көдээ ажыл-агый-биле холбаар деп шиитпирлээннер. Олар ийилээ, улуг оглумнуң кадайы база, Тимирязев академиязының доостулар. Николай ону кончуг эки дооскан. Чедип алган мергежилиниң аайы-биле каш чыл ажылдадылар, ынчалзажок ол ажылынга сеткили база-ла ханмааннар. Янзы-бүрү инструкциялар. Чамдыкта тодаргай байдалдарда күүсеттинип болдунмас айтымышкыннар оларга моондак боор, эки ажылдаарынга шаптыктап турду. Оолдарымның ажылга тура-соруу чидип, оларның чогаадыкчы энергиязы өже бээр болду бе деп чүве мени дүвүредип эгелээн.

Өг-бүлевис кежигүннери ол хире шыырак эртем-билиглиг болганда база Төрээн чуртка хөй эки чүүлдерни кылып бээр дээш, оолдарым-биле хөй чылдыг сигеннер үрезинин өстүрер кооператив тургузар дугайын сүмелештим. Чүге ынап-ла ындыг кооперативти тургуза бергенил дээр болза хөй чылдыг сигеннерниң үрезини ажыл-агыйы мал чемнериниң баазазын тургузарында эң кызыы чер боор турар, а оон аңгыда оолдарым болгаш кериим сиген ажылының агрономнары специалистер болгай. Учёт кылыр кижи бисте база бар — кадайым экономист-бухгалтер. А өг-бүлениң эр улуу бистер шуптувус калбак мергежилдиг механизаторлар бис.

Бодаттынып, сүмележип турувуста элээн үе эрткен. Эгелээр бе, эгелевес бе деп айтырыгны сайгарып көрүп, бүгү чүвени санап көрдүвүс, ынчангаш шын херекти эгелээр деп турар-дыр бис деп шиитпирледивис. Май айда ада-иениң чурттап орар бажыңынга 14 кижи чыглып келген, тараачын өг-бүле чуму-биле ажылдап эгелээр дээш ваан.

Районнан бисти деткээн, бистиң салып турар сорулгавысты партия область комитеди база-ла чүүлдүг деп санаан. Кооперативти тургускаш, ону «Костёр» деп адап алдывыс. 530 гектар черни биске быжыглап бээр дугайында керээни «Родина» колхоз-биле чардывыс, уставты райкүүскомга демдеглеп бүрүткеткен, агробанкыда агар санывысты ажыдып алдывыс. Областың Агроүлетпүркомитеди биске садары-биле 3 тракторну, 2 автомашинаны, көдээ ажыл-агыйның өске-даа чепсек-херекселдерин тускайлап берген, үрезин болгаш минералдыг чемишчидилгелер, гербицидтер тыптынып алырынга база дузалады. Хүлээп алган шөлүвүске агрохимиктиг шинчиледи кылгаш, аңаа чугай төктүвүс, чемишчидилгени база кылдывыс. Бок үнүштерни уузуткап эгеледивис. 115 гектар хостуг черге чылда бир болгаш ийи удаа кезер кызыл база ак медени, ежаны, костерну, люцерналы тарыдывыс. Ол сигеннер кышка удур эки үнүп келген. Ол бүгү ажылдарны кылырынга база машина-техниканы, үрезин-чемишчидилгелерни садып алырынга 150 муң рубльди чарыдывыс. Ниитизи-биле агроүлетпүр банкызындан 300-350 муң рубльди чээлиге алыр деп планнап турар бис, ол акша-биле үрезин ажаап алыр, арыглаар болгаш кургадыр техниканы садып алыр бис. ГДР-де кылып турар «Е-516» деп маркалыг комбайнны садып алыр бис. Ооң өртээ улуг-ла харын, ындыг болзажок ооң ажаап алышкынга улуг чидириг болдурбазын билир бис — үш хуудан эвээш эвес. Ажаап алышкын үезинде үрезин чидирпан эвээжедип турган, ол комбайнның өртээ бир чыл болгаш-ла төлептер деп санап турар бис. Ниитизи-биле бүгү алган чээливисти 1991 чылда үзе төлептер бис.

Ажыл-чорудулгавысты чүгле хөй чылда үвер сигеннер үрезинин өстүрери-биле кызыгаарлавас бис. 1989-1990 чылдардан эгелеп аныяк бода малды семиртир азыраан эгелээр бис. Ол дээрге районда эң чиик өртектиг эът болур. Чүге дээрге мал чеминге бистиң бүдүрүп турар кол продукциявыстан үнген артынчы продукция — сиген, саван, мякина болгаш тараа айма ажыглаттынар. 100-120 ары өөн тудар деп турар бис. 20 ары өө бисте ам бар. Боттарывыс бүжүвүс-биле база боттарывыстың үрезиннеривис-биле районнуң ажыл-агыйларынга хөй чылдыг сигеннерлиг мал одарларын болгаш сиген кезер черлерин керээ чарып тургаш, кылып бээрин база бодап турар бис. Ол черлерге агротехниктиг бүгү ажылдарны боттарывыс чорудар бис. Амгы үеде техника тургузар аңгар тудуун доозуп турар бис: бистиң техникавыс кончуг улуг өртектиг болгай, а чамдыктарының өртек-үнези үндезиннен чок улуг. Ооң соонда механизастаттынган шанны тудар бис, мал кажааларын болгаш мал чеми шыгжаар черлерни база.

Бистиң кооператививис чиик-чаагайы-биле тургустунуп келбээн, чүге дээрге ол ажыл чүгле биске эвес, өскелерге-даа мооң мурнунда таваржып көрбээн чаа ажыл болур. Ажыл-агыйның чамдык колхозчулары, специалистери болгаш удуртукчулары бисти чамдыкта элдепсиниип-даа көөрлер. Чамдык кижилер баштай черни биске арендага бээринге удурланып турган, биске болгаш бистиң тарылга шөлүвүске адаарган-даа турган болза, чамдыктары хүндүлеп көрүп турду. Бир гектар тарылга шөлүнүң аренда өртээп тодарадырының методиказын тып алыр айтырыг кончуг-ла берге шиитпирлеттинди. Экономика институдунуң сүмезин барымдаалай алгаш, областың агроүлетпүр комитеди бистиң шөлүвүстүң бир гектарынга-ла аренда дээш 700 рубльди онаар кылдыр адбададаы, чүге дээрге бистиң кылып турар ажылывыстың орулгазы улуг болган. Ынчаарга колхоз 1987 чылда бир гектарга онааштыр 32) рубльдиң орулгазын алган болгай. Техника, гербицидтер болгаш өске-даа чүүлдерни тыптынып алырынга улуг бергелээшкиннерге таварышкан бис.

Бистиң кооператививис бичии-даа болза ёзулуг ажыл-агый. Чедиишкинниг ажылдаар дээр болза хөй чүүлдер херек: тудуг материалдары, кывар-чаар чүүлдер, металл дээш оон-даа өске. Ол чүүлдерни хостуг сатпайн турар. Хөй чүүлдерни область организацияларының дузазы-биле тып ап турар бис. Ынчангаш мени янзы-бүрү чүүлдер сурагдап тывар кижи болу бердим.

Ажыл-херекти дидим сегирип алган бис. Ынчалза-даа келир үеде ажылывыс кандыг апаарынга долу бүзүрелививс чок, чүге дээрге көдээ ажыл-агый кооперативтеринге үндүрүг онаарып тодараткан, оларның кежигүннериниң эргезин көргүскеп, экономика талазы-биле бот-тускайлаң чорууп, алган продукциязын хостуг садып-сайгарарын магадылаап аренда дугайында хоойлу чок боор турар.

Бо чылдың сентябрь 7-де үнген «Известия» солунга бистиң өг-бүлевистиң чоруун көргүскеш, кооператививис дугайында улуг эвес чүүлдү бижээн чүве. Ооң соонда Киев области чурттап турар Григоренко биске чагаа бижээш, мынча деп айтырган: «20 чыл хире болгаш канчап баарыщадан кортпас силер бе?»

Чер арендазының өртээп колхозка эвес, а күрүнеге төлээр болза эки деп бодап турар бис. Чүге дээрге арендаторларның бедик орулгазындан хөй арыг орулганы ап эгелээш, колхозка азырадыкчы хөөннер тыптып келир, а чер дээрге күрүнениң өнчүзү-ле болгай. Ынчангаш чер ажыглалының дугайында хоойлу база негеттинип келген. Бистиң кооператививистиң хевири амгы үениң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге кончуг таарыжыр деп санап турар бис, чүге дээрге ындыг хевир чериниң ёзулуг ээзи мен деп бодалды тараачынга берип турар.

Азырадыкчы хөөн тыптып кээриниң үндезини бистиң кооперативте чок. Кооперативтиң мындыг янзылыг хевиринге чүгле боттарының арга-шинээзинге, эртем-билиинге, күжүнге идегээр апаар. Бо хевирни хөй-хөй кижилер ажыглай бээр дээринге бүзүрээр бис. Бистиң кооперативке хөй кижилерниң болгаш чагаалары кээри ол дугайын херечилеп турар. Партия комитетиниң талазындан улуг тайылбыр ажылын чорудары кончуг негеттинип турар, эртем-билиглиг болгаш хып дээн күш-шыдалдыг специалистер, ылангыя аныяктар бо ажылды сегирип алыр болза эки. Көдээге эде тургустунуушкунуң салым-чолу дээш харысалганы бодунга алырындан коргар чорук ам-даа бар. Ажылдап алдынмаан шалың дугайында чугаалаар специалистерниң инициативазын көдүреринге, оларның ажыл-агыйны болурунга дузалавайн турар деп чугаалазымза, ында чажыт чок.

Ажыл-ишчи кижи, черниң хумагалыг ээзи болгаш бодунуң амыдыралын экижидип билир болгаш ындыг амыдыралды тургузуп алырынга өскеге дузалаарындан чажам дивес кижи — орус тараачынның ажыл-агыйның мөзүүн чүгле аренда, чүгле ол катап тургузуп болур. Бистиң коданывыста, бис ону куруг турган черге тудуп алган бис, кожавыс Максим Федорович Фомин чурттап турар, ооң хары 85. Бистер маңаа янзы-бүрү техниканы, эът-сегти сөөртүп эккээривиске, бүгү назынында башкылап келген ол кожавыс, бистиң кандыг-даа чугаавыс, дилээвис чокка, ол бүгү эът-херекселдерни адырып аштааш, ээриндерин дыңзыдып кагды. Ооң соонда оглунга мынча деп чугаалады: «Хынап көрем, ээриндерин кошкак тыртып каап ирги мен бе?». 85 харлыг кырган безин ынчаар ажылдап турар. Мен оон айтырдым: «Максим Федорович, чүге-ле ажылдап турар силер?». «Бичии-даа бол, эде тургустунуушкунга киржикеел турар мен» — деп харылады.

Ам тудуг кылып эгеледивис. База бир кожавыс — 1905 чылда төрүттүнген Георгий Владимирович хүнүң-не кээп дузалажып турар апарды. «Эх, чээрби чыл бурунгаар болган болза, силерниң-биле кады ажылдап көрген болзумза» — деп, ол үргүлчү чугаалап турар.

Чаа чүүлдү улус кайы хире хүлээп ап турар-дыр. Бис аңаа база өөрүп турар бис.

• • •

М. С. Горбачев В. И. Ленинге тураскаалга чечектер салган.

• • •

Ол хүн М. С. Горбачев, чөвүлел хуралдың өске-даа киржикчилери Орёл районда XXII партсъезд аттыг колхозка чорааннар. Урицкийн агроүлетпүр каттыжыышкынының XX партсъезд аттыг колхозунда Муцановтарның арендалыг өг-бүле фермазынга олар чорааш, ол-ла каттыжыышкынның «За коммунизм» колхозтуң партия организациязының болгаш баштаар чериниң ажылы-биле таныжканнар.

• • •

Орёлдуң кудумчуларынга область төвүнүң чурттакчылары-биле М. С. Горбачевтуң ужуражыышкыннары болгаш беседалары болган. Баштайгызы аэропортка болган. Михаил Сергеевичини «Янтарь» шак каттыжыышкынының, трикотаж фабриказының ажылчыннары, тудугжулар долганып келген. Чугаа кол чүүл дугайында, амгы үеде хөй миллион кижилерни сонуургадып турар чүүл дугайында, эде тургустунуушкунну канчаар дүргедедириниң партияның XIX конференциязының төлевилээн бүгү чүүлдерин долу хемчег-биле боттандырып чорударының дугайында болган.

Чугаалажып турган кижилерниң хөй санныг саналдарын, бодалдарын болгаш сүмелерин түңнеп, М. С. Горбачев мынча дээн:

Эштер, ам конференция ёзугаар чурттаар херек. Ол чүл дээрге дугуржуп алганывыс ёзугаар ажылдаары-дыр, бодаары-дыр, даартагы хүнче ынчаар көөрү-дүр. А чугула айтырыглар дугайында дугуржуп алганывыс билдингир болгай.

Силерниң көрүп, билип турарыңар ышкаш, реформа ындыг-ла белен эвес чорууп турар. Ол бистиң шуптувустуң бодаңырын негээн. Бодунга бир янзы көөрүн негээн. Кым-бир кижи эде тургустунмайн турар, а мени шагда-ла эде тургустунуп алган мен деп бодавас херек. Чок, бис шуптувус эде тургустунар ужурлуг бис.

Областың партия организацияларында отчёт-соңгулдалыг кампанияның канчаар эртип турарын М. С. Горбачев сонуургаан. Аңаа мынча деп харылаан:

Солун-даа, идепкейлиг-даа, ак сеткилдиг-даа, бот-шугумчулелдиг-даа, а чамдыкта хайымныг-даа. Ындыг ёзу-биле болуп эрткен районнарның партия конференцияларынга онзагай чүүл болуп турар болгаш улустуң бодап турары-биле алырга, бистиң амыдыралывыстың бүгү талаларының революсчу эде тургустунуушкунунуң стилинге дүгжүп турар.

М. С. Горбачев. Чуртка амыдырал ындыг болур ужурлуг. Бистии-биле, социалистиг, күш-ажылчы ап. Күш-ажыл кижизи бодун эки, бүзүрелдиг кылдыр эскерзин дээш. Социализмни мелчүүрүн оралдажырлардан, аңаа хууда ажыын бодап чыпшынганнардан арыглаар херек. Күш-ажылчы коллективтерге бот-орулга-чарылга, реформа, бот-эргелел дамчыштыр, партхуралдарга ындыг байдалдарны дамчыштыр, Советтерге политиктиг реформалар дамчыштыр чоннуң кала-даа бүгү херектерни бодунуң холунга ап алырын чедип ап болур бис.

Беседаларының бирээзиниң үезинде М. С. Горбачев аъш-чем продуктулары-биле хандырылгада херектиң байдалын сонуургаан.

Үн. Сүт продуктуларында чедишпес чүве чок, куш эъди, дагаа чуургалары үзүктел чок.

М. С. Горбачев. Ындыг болганда продуктулар-биле хандырылгага мурнундагызындан чүү-даа болза эки ышкажыл?

Үн. Элээн эки.

М. С. Горбачев: Бис ол айтырыгларны онзагайлап тургускан бис. Аъш-чем — бирги ээлчегде, оон соонда чуртталга бажыңнары, бараннар болгаш медицина. Хамыктың мурнунда ол айтырыгларны көдүрүп үндүрер дээш ылаптыы-биле кызып ажылдаар бис. Ол эп-ле берге. Оон ыңай чуртталга бажыңнарының дугайында айтырыгны шыңгыы көөр херек. Бир шагда чуртка Орелдуң чуртталга бажыңнарын тудар талазы-биле үзүктел чоктуп, силерниң дуржулгаңарны өөренип көрүп, силерге деңнежип турган болгай...

Үн. Амдыызында чуртталга бажыңнарының талазы-биле берге. Ындыг үе турган, ол дугайын ам ыттавастаан, чурттталга бажыңнарын үзүктел чок тудуп турганывысты аап.

М. С. Горбачев. Орелда чыл санында чеже чурттталга бажыңнарын тудуп турарыл?

Үн. Орелдуң үзүктел чогунуң үезинде чижек-биле 185 муң дөрбелчин метрни тудуп турган. Ам 200 муң дөрбелчин метрни тударын планнап турар бис. Мурнунда 130 муңга чедир кудулаан. Амгы үеде 200 муң дөрбелчин метр чедир көдүрүп турар бис.

М. С. Горбачев. Чүү болу бергенин билир силер бе? Кым-бир кижи бисти чурттталга бажыңнарын ажыглалга киирер талазы-биле улуг деңнелге чеде берген бис деп түңнелге келген. Ындыг турган. Бис шынап-ла, чурттталга тудуунуң хемчээлиниң талазы-биле делегейге бирги черни ээлеп турган бис. А оон соонда доктаап туруп алган бис. Хөй чурттар бисти чаңгыс черге таптап турувуста бисти мурнай берген. Бис ам темпилерни дүргедедип эгелээн бис. Бо беш чылдың иштинде бир чылды ойнап алтар бис деп бодаар мен, а беш чылдың иштинде алды чылдың программазын шиигээдип аптар бис. Ам безин бистиң хемчээлдеривис болгаш темпилеривис ындыг. Тудугнуң бүгү хевирлерин: хуу-даа, кооперативтиг-даа, чер-черниң-даа, аныяктарның-даа киириштирип турар бис... Оон ажыл-херек чоруп турар апарган.

Үн. Ол эки-дир. Ынчалза-даа шынарны база өстүрер херек.

М. С. Горбачев. Чугаа чок. Оон өскээр таарышпас. Багай шынар — ол база-ла карак чаар чоруктуң бир хевири-дир.

Үн. Михаил Сергеевич, айтырыг салып болур бе?

М. С. Горбачев. Ийе.

Үн. Мээң өннүүм партия органнарында ажылдап турар. Кажан-даа келиринге, ол үргүлчү ажылда болур, а шалыны мээң заводта ап турарымдан эвээш. Аңаа немеп бээр бе?

М. С. Горбачев. Партажылдакчылар хөйнү ап турар деп чугаалар хөй турган. Мен силерге мынча деп чугаалаар мен: партияга хамаарыштыр чүл дээрге, мында хөй чүүл өскерлип турар, силер ону партия организацияларындан, райкомнарның ажыл-чорудулгазындан билип турар силер. Бис ам аппаратты эвээжедип турар бис. Хосталы берген акша-хөреңгини төлевириниң деңнелин бедидеринге ажыглаар. Партия ажылынга, силерниң заводтарга, ажыл-агыйларга кылып турарыңар ышкаш, бедик мергежилдиг, дуржулгалыг, бижик-биликтиг кижилерни алыр дээш аап.

(Уланчызы 3-кү арында).

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

Силерге бистиң чүге чедип келгенивисти билир силер бе? Чүге дээрге, силер эки ажылдап эгелээн силер, силерде өскелерни сонуургадыптар чүүл көстүп келген. Ниитизи-биле, мен бодаарымга, берге черже баар херек, ынчалза-даа ол бергелерден улустуң уштунуп үнүп турар, орукту дилеп тып турар черинче баар херек. Ынчангаш бис аъш-чем херектериниң талазы-биле Орловщинада чүнү кылып турарын көөрүн күзээн бис.

Үн. Хөйнү кылып турар, хожулаан херээ чок. Мооң соңгаар-даа ындыг болзун дээш...

М. С. Горбачев. Ындыг болур ужурлуг. Бо беш чылдың төнчүзү ам көстү берген. Ол амдызында уламчылап турар, ол хуусаада область, республика бүрүзү быжыг онаалдалыг, а оларның онаалдадан ажыр бүдүрген чүүлдери, ол-ла черлерге артып калыр. Мен бодап көөрүмге, принцип эки ышкаш. Эки чурттаарын күзээр болзуңза, эки ажылда.

Ол бүгү-ле черлерге ындыг болур ужурлуг. Доктаамал нормативтер, бот-орулга-чарылга онаалдалары болур, а оон ажыр бүдүрген бүгү-ле чүүлдер силерниң эргенерге артып калыр. Ынчаар бодап каан, ынчаар болур ужурлуг.

Үн. Шын-дыр. Чүгле ынчаар херек...

М. С. Горбачев. Айтырыгны ынчаар тургузуп турарывыска чамдык кижилер таарзынмайн турарын билип алыңар. Чижээлээрге, тудуг нарядты чүнү кылганындан хамаанчокка эң-не улуг хемчээлге халтан турарынга чаңчыгып калган. Заводтарда, өске-даа организацияларда база-ла ындыг болгулаар-дыр. Транспортта чеже немей меге билгелер барыл? Ынчаар чурттап болбас. Эде тургустунуушкунну эгелээш, ол бистиң шуптувуска херек, бис боттарывысты хүндүлеп эгелээн бис.

Бир эвес ажыл-херек эки чоруп эгелээн болза, улус ону боттары-биле бээр ужурлуг, барааннар-биле, аъш-чем-биле эккээп турарын көрүп каар ужурлуг. Областа, республикада ажыл-херек багай болза — ажылчы чон ону эскерип каар ужурлуг. Ындыг болганда, чыглып алгаш, чүге? кым буруулугул? деп чүвени сайгарып көөр херек. Күш-ажылчы коллектив азы начальниктер ажыл-херектиң чорудуп шыдавайн турар бе? Бир эвес ол ындыг болза, ону солуур херек. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ол силерниң айтырыыңар-дыр, эштер, силер ону шиитпирлээр ужурлуг силер.

Үн. Бис аңаа чедир чурттай бээр боор бис деп бодавайн турган бис.

М. С. Горбачев. Ол ындыг болзун дээш бис бүгү-ле чүүлдерни кылыр бис. Ниитилелге кижилерниң байдалы эки болзун дээш, бир эвес ол херек чүүл болза, кижиниң санал-оналын хүндүлезин дээш. А кижиге багай чүүл таварышканда, аңаа сагыш-сеткил каттыштырылгазы болгаш дуза турзун дээш. Амыдыралга шак ындыг болур ужурлуг.

Үн. Ындыг чүвеге аныяктарны кижизидер херек.

М. С. Горбачев. Мен чоокта чаа эш Зайков-биле комсомолдуң 70 чылының хүннериңде аныяктар-биле ужурашкан мен. Силерге мен чугаалаайн: аныяктарга чагырткан турган мен. Кандыг кончуг угааныг оолдар ыйнаан. Олар кылыр күзелдиглер, олар ам кылып эгелээннер, а кол чүүл — олар бодунуң комсомолун камгалап турганнар. Бодунуң политиктиг организациязын аан. Ужуражылгага сеткилим ханган, бистиң аныяктарывыс тергиин эки-дир.

Ниитизи-биле ниитилелдиң мораль талазы-биле экижиишкини эгелээн-дир. Кижилерниң кадыкшылы дээредээн. Эки-дир эштер, ол чокка эде тургустунуушкун чорувас. Ол эде тургустунуушкунну кижи кылыр ужурлуг. Бир эвес ону тоол көрбес болза, бир эвес ол чүве чугаалап шыдавас болза, санал киирип шыдавас болза, негеп шыдавас, чүгү-ла деп санаан айтырыгын тургузуп шыдавас болза, ол ону канчап кылып шыдаар? Эде тургустунуушкун ынчаар чорувас. Ооң тииллеринге — ажык-чарлыг чорук, демократия херек.

Мурнунда база хөй эки херектер эгелеп турган. Чүге олар чогуваанықыл? Чүге дээрге улусту киириштирбээн. Бис ам ол кичээндиригден угаан кирип ап турар бис деп чугаалап болур. Эң-не кол чүве—бистиң чонувустуң шимчеп эгелээни, ооң негелдениг апарганы-дыр. Аңаа байыр чедирер херек. Эде тургустунуушкунну башталгы чадазында митингилерге, беседаларга чамдыкта демагогия, шүгүмчүлелээринчи чорук шинчилиг чүүлдер хөй турган. Бо бүгү эртип турар.

Ам көрүңер даан, партхуралдарга-даа, профэвилел хуралдарынга-даа, комсомолда-даа, күш-ажылчы коллективтерде-даа улуг айтырыгларны канчаар үндезинни-биле, быжыы-биле салып турар-дыр. Ол эки-дир! Силерде мөңээ ам кандыг айтырыглар барыл?

Г. М. Степанова, туризм болгаш экскурсиялар талазы-биле область чөвүлелиниң ажылдакчызы:

Бистиң тургеневчи черлеривисти—улуска ону көргүзүп турар бис, силерниң ону көөрүңерни күзеп тур мен.

М. С. Горбачев чалалга дээш өөрүп четтиргенин илереткен. Тургенев делегей ужур-дузалыг кижи кылдыр билдинип турары-биле ол бистиң шуптувуска эргим деп, ол демдеглээн.

Беседаның киржикчилери Михаил Сергеевичиге ооң Индияже ам болур аян-чоруунуң үезинде чедиишкиннерни күзеп, найыралдыг чурттуң улустарынга байыр чедириишкинин дамчыдып бээрин дилээннер.

М. С. Горбачев. Бистиң чурттарывыс аңгы-аңгы. Ооң-биле кады кончуг чоок. Ёзузу-биле-даа, чаңчылдары-биле-даа. Бистиң харылзааларывыс күштелип турар. Бис аңаа өөрүп турар бис. Аян-чорук бистиң харылзааларывыска чаа күштү немээр.

Бистиң даштыкы политикавысты кандыг деп көрүп турар силер, эштер?

Үн. Ол шын! Долузу-биле деткип турар бис!

* * *

Кежээ чөвүлел хуралдың киржикчилеринге областың бот-тывынгыр уран чүүл коллективтери концерт көргүскен.

ЧЕРГЕ ЁЗУЛУГ ЭЭ БОЛУР

Орел, ноябрь 15. (СЭТА). Орелдуң эрте-бурунгу чери Бүгү-эвилелдиң XIX партконференциязының шиитпирлеринге дүүштүр боттандырып турар кедээниң социал-экономиктиг эде тургустунуушкунга эки үлегерни көргүзүп турар. Бо шапкын чорудуушкунның херек кырында дуржулгазын эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының, партия крайкомнарының болгаш обкомнарының бирги секретарьларының аңаа болган чөвүлел хуралының киржикчилери барык холдары-биле тудуп көрген деп болур.

Кажан тараачын кижи ооң бөгүнгү болгаш даартагы хүнүн долузу-биле харыылап турар черниң ээзи деп атты алган турда, кедээниң социал хөгжүлдезиниң дүргедээшкини магадылаттынар. Чөвүлел хуралдың киржикчилериниң Орел областың чамдык ажыл-агыйларының ишчилери-биле ужуражылышкыннары ону тодаргай көргүскен.

Орел районнуң XXII партсъезд аттыг колхозу. Чөвүлел хуралдың киржикчилерин—аалчыларны мал комплекизинче кирер эжик аксынга хлеб-дус-биле уткаан. «Малчыннар! Бистиң сорулгавыс: 2000 чылда инектен-не 5000 кг сүттү саап алыры» деп кыйгырыгны бажың кырында аскан. Эмин эрттириптээн эвес ирги бе? Чок. Ында кижилер—реалистер болдур ийин деп, колхоз даргазы М. В. Спиридонов чугаалаан. Сөөлгү ийи чылда оларның чедип алган чүүлдери оон-даа бедик деңнелче үнер арганы берип турар.

— Ындыг харын — деп, М. С. Горбачев чөпшээрешкен.—Бир эвес сагыш човаашкынны, кичээнгейлиг болур чорукту алыр болза бистиң киживис хөйнү кылып болур. Орловщинада ажыл-херектер чүге өскерлип эгелээнин көөр дээш силерге чедип келдивис—деп, ол чугаалаан.

П. П. Моисеева, саанчы. Биске, кижилерге хамаарылга өскерилген болдур ийин.

Л. И. Пенько, РАҮК-түң кол экономизи. Кижини үнелеп, эскерип эгелээн болдур ийин.

М. С. Горбачев. Силерниң-биле чөпшээрежип тур мен. Биске: бүгү-ле чүве — километрлер, тонналар, тудуглар, ГЭС-тер диңмирэп турду харын, а бир-ле чүве болдунмайн турган. Кижи кандыг-бир чүвеге хамаарылга чок ышкаш болуп турган. Оон бодалын кым-даа улуг-ла сонуургавайн турган.

Звено удуртукчузу саанчы Н. И. Парамонова ажылының, келир үедеги планнарының дугайын чугаалап берген. Январь айдан эгелээш, чүс инекти арендага алган, баштаар чер-биле керээни 90 чылга чедир чарган. Көргүзүглери эки, саалда доктаамал өзүп турар.

М. С. Горбачев. Аренда-биле кады ажыл-херек өскерилген ышкажыл? Экижээн ышкажыл?

Н. И. Парамонова. Чүге дизе, боттарывыс ээлер апардывыс. Хостуг апарган бис, ажыл дээш харыысалга улгаткан.

Звено удуртукчузу ниити сөстер-биле агартынмаан. Бүгү айтырыгларга тодаргай, ажыл-херекти билири-биле харыылаан. Пенсияже үнериимге чедир үш чыл арткан деп, ол чугаалаан. Бо үениң иштинде инектен-не алды муң килограмм чедир сүттү саап алыр ужурлуг мен. Аренда дээш туржур бис.

Комплекстиң аныяк ажылчыннары Т. А. Кудинованың, Л. Н. Маричкинаның, Л. И. Игинаның, Т. К. Зайчикованың чугааларын дыңнап тура, бо ажыл-агыйның ишчилеринге аренда деп сөс аңаа чараш сөс болбайн турарынга бүзүрей бээр сен. Аалчыларның аажок ынак болгаш ханы сонуургалы оларга база улуг сонуургалды, үндезинниг чугаа кылыр арганы болдурган. Аныяк ажылчыннар саннарны тодаргай айтып, аренда керээзинге хамаарышкан айтырыглары, хууда эргелерин болгаш хүлээлгелерин, өртектерни ажыл төлевирин хостуу-биле чугаалап берип турганнар.

— Удуртукчу кижи болганымда, бистиң ийи чыл иштинде чедип алганывыс экономиктиг базым мөңээ ындыг-ла чугула эвес. Мөңээ оон-даа артык үнелиг чүве болза, кижилерниң ажыл-херээнге хамаарылгазы. Ону кандыг-даа рубль-биле хемчээп болбас болгай — деп, М. В. Спиридонов беседа үезинде демдеглээн.

Колхозтуң ажылында эки өскерилгелер дугайын чугаалап тура, ооң даргазы саннар адаарындан чайлаан. Ооң чугаазы—отчет эвес, а ажыл төлевириниң чаа аргаларын шиңгээдип алырының дузазы-биле багай эвес түңнелдерни чедип алган коллектив аңаа чүге доктаавааныл, улам ынай — арендаже чүге киргениң деп айтырыгга тодаргай харыы бээринче чүткүлдүг болган.

Дужаал аргазы-биле ажылдап болбас деп чугаалаанышын деп, ол уламчылаан. Бис бо чурумну ыяк күүседип турган бис, оон-биле кады дужаавас болганда аңаа база-ла олуруп болбас деп бодап турган бис. Идепкейлиг турушту ээлээш, кижилерге барып, чугаалажып, дадагалзаашкындан уштунуп эгелээн бис. Чыглып алгаш, кижилерни бүзүредип, чугаалажып турдувус. Чаңывыста специалистер бала турган. Бодаңып алыр үешакты кижилерге берип турдувус.

Бөгүн кедээде кижини акша-биле кайгадып шыдавас сен. Вертолет бээр болзуңза, вертолетту садып алтар кижилер бар. Ынчангаш өске орукту шилип алган бис. Кедээге кандыг тараачын эң-не хүндүткелдиг турганыл? Ажылдап турар кижи ындыг турган болгай. Бирги ээлчегде ындыг кижилерни бодап алган бис. Ону кожалары, төрелдери, уруглары хүндүлеп, аңаа чоргаарланып турзун дээш. Үнүш өстүреринде ажылдап турар аренда звеноларының ийи төлээлекчизи мында олуржуп турар. Мурнунда мындыг турду: чыл төнерге-ле механизатор кижиге үш центнерден хөй эвес тарааны бээр арганы биске берип турган. Ону ажылды эки кылганы дээш берип турган! Сөөлгү ийи чылда керээде көрдүнгенинден арткан чүвени—силерниң дижир апарган бис. Механизаторлар дөрт-беш тонна тергиин дээн тарааны чорааарал-биле сөөртүп ап турар болу берген. Оон соонда кижилер бир янзы апарган ышкаш болур-дур. Бөгүн оларга тараа—акша эвес-тир, ол оон-даа улуг үнелиг. Ол дээрге аллар-дыр. Бөгүн даргалар болгаш оларның ажылдакчылары ышкаш эвес, а партнерлар боон ажылдап турар бис.

— Хоозун кыйгырыглар болгаш бүзүредиишкиннер чок, тодаргай, ажык бодалдар солчулгазы чоруп турган. М. С. Горбачев кандыг-бир бодалды тайылбырлап бээрин чүве чугаалаан кижилерден дилеп, социал байдалда ажыл-херектиң байдалын сонуургап, планнар дугайын айтырып, сүмелеп турган. Арендаторлар—звено удуртукчузу М. П. Беликов, картофель өстүрер аренда коллективиниң удуртукчузу Е. А. Кукушкин олар чугаага киржи берген. М. П. Беликовтуң чугаазы чүгле экономиктиг хосталганы алган кижиниң эргешелээзиниң дугайында эвес, арендага алган гектарлары дээш, төрээн чери дээш бодал, харыысалга дугайында болган.

— Уйгу-дыш чок ажылдап турдувус, — деп, ол чугаалаан.— Кижилер чүгле үр эрттирип, гектарлар санап ажылдап турду, а шөлдүң шынарын, канчаар болбаазыратканың көрбейн турган болгай. Хөй акша ажылдап алыр дээш ажылдап турган. А арендаже шилчээн соонда—сыр өске апарган. Черниң ээлери апарган. Ол-ла чер, ол-ла кижилер. Моон мурнунда комбайн-биле ажаап турда, тараа келбес, ромашка чечектер көөр чүве болгай. А кажан шөлдү болбаазыраткаш, черге чемишчидилгелерни немээрге чер экижээш, гектардан-на 73 центнер дүжүттү берген. Ындыг дүжүттү хоочун чурттакчылар безин көрбээн. Ажыл-херек шуут өскерилген. Кол-ла чүве болза чүү дээш ажылдап турарын кижилерниң биле бергени. Аренданы нептередир херек.

М. С. Горбачев. Ындыг харын, аренда ачызында кижи күш-ажылга бурунгаар базымны кылган.

Урицк район. «Орелдуң чаңыттарын» билип алыр дээш агрокурстар дыңнакчыларының, кедээ ажыл-агый экономиказының специалистериниң болгаш түс-түс хуу арендаторларның барып турары база бир адрес ол-дур. XX партсъезд аттыг колхозта малчын Муцановтарның өг-бүле звенозу ында ажылдап турар. Бир центнер немелде дензи 100 рубль —эң чиик өртектиг хаван эъдин ол звено бүдүрген.

Шуут-ла кудумчуда, ферма кажаазынче кирер эжиктен он метр черде микрофонну тургускан. Керээлиг коллективтерниң ажылының башталгы түңнелдериниң дугайында ажыл-агыйның ээлери чугаалаан. Аалчылар айтырыгларны салып, күш-ажылды организастап турарын тодаргай сонуургап көргеннер. Күрүне ужур-дузалыг мындыг чугула херекте бичии-даа дуржулга — алдын үнелиг. Колхоз даргазы А. А. Жидков бодунуң санал-оналдарын солчуп чугаалаан. Ийи-үш өг-бүле фермаларының чедиишкиннери-биле холбаштыр ам хөөрэп, мактаныр эвес, а удуртукчу бүрүзү, коммунист бүрүзү мындыг айтырыгны бодунадап салыр ужурлуг деп, ол чугаалаан: черниң ээзи болур сагыш-сеткилди совет тараачыннарның ортузунга амгы үеде катап тургузуп турар ол кижилерге амгы үеде чүнү-биле дузалаан мен?

М. С. Горбачевтуң болгаш чөвүлел хуралдың киржикчилериниң ол колхозка беседазы чогум-на ындыг угланыышкынныг болган. Аренда керээзин калбаа-биле шиңгээдиринге амгы үеде кандыг чүүлдер эң-не таарымча чок болуп турарыл? Фермаларны, тарылга шөлүн, мал чемииниң цегин, колхозтуң хлеб заводун өөнчүзү кылдыр хүлээп ап турар тараачынга бирги ээлчегниң магадылалдары кандыг болур ужурлугул...

Н. В. Муцанов болгаш ооң өг-бүлезиниң херээжен ээзи Валентина Максимовна оларның бо чылдың январьда хүлээп алган хаван фермазы чүгле Урицк районда эвес, харын бүгү областа эң-не хожудангай турган. Эрткен чылын ферма чүгле 22 тонна эътти дужааган, а бо чылдың он айларында —73 тоннаны берген! Ажылдап турар бир кижиге онаалтыр 50 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген. Орел областың девискээринге ындыг түңнелдер амга дээр чедип алдынмаан турган.

— Оон ужуру чүдел? Кадайыңар-биле кады мооң мурнунда база бо фермага ажылдап турган-дыр силер — деп, М. С. Горбачев айтырган.

Орелдуң бөдүүн тараачыны ойзур сөстерни-даа ажыглавайн, дорту-биле харыылап чугаалаан. Хамык ужур чүдел дизе, бистер бо үеге чедир ёзулуг тараачыннар-дыр бис деп бодаар аргавыстың чок турганында-дыр, Михаил Сергеевич—деп, ол харыылаан.

М. С. Горбачев. Мооң мурнунда хаван оолдары черле чогум чүге өспейн турганыл? Мал чемнерин самчыгдап турганы ол бе?

Н. В. Муцанов. Ажы-биле чугаалаарга, мал чемнерин чедир бербейн турган.

М. С. Горбачев. Ийе, арендатор бир кижиниң солунга парлаттынган чүүлге чугаазын сактып тур мен. Чамдык кижилер, оларның аразында чамдык специалистер безин арендага чүге таарзынмайн турарын билип-ле тур мен харын деп, ол чугаалаан. Чүге дээрге, кедээге чурумну арендатор кижи тургузуп турар. Ону кым-даа командалап, оон болгаш колхозтуң кармаанынче холун суп шыдавас. А мал чемнери — ол дээрге бот-үнени шиңгээдиринче дорт орук-тур. Ынчаарга арендатор кижи чурумну чүгле бодунда эвес, харын ниитизи-биле бүгү ажыл-агыйда база тургузуп турар. А ол чорукка чамдык кижилер таарзынмайн турар-дыр. Ынчангаш кайда депшилгелиг, ак сеткилдиг, бодунуң кижилери дээш чүрээ дээш сагыш салып чоруур эки удуртукчу бар болдур, чүгле ында аренда чедиишкинниг чоруп турар.

Ачазы болгаш авазы-биле кады оларның оглу колхоз механизатору Александр бо күзүн фермага ажылдап эгелээн.

— Че чүл, Саша, мурнуку ажылыңны амгы ажылың-биле деңнеп болур сен бе?—деп, Михаил Сергеевич айтырган.

— Ажылдаары хостуг, кылыр чүүлдер хөй апарган, ынчалзажок ажылдап мындыг өөрүшкүнү кажан-даа көрбейн турган бис—деп, Муцановтуң оглу харыылаан.

Н. В. Муцанов. Сашада бүгү чүүлдер ооң мурнунда, аңаа өөрүүр-дүр мен: кедээ ажыл-агый механизациязының техникумун ол доозуп турар. А силерге ажы-биле чугаалап көрейн, Михаил Сергеевич: силерниң баштаанынар чурттуң удурттулгазы аренда системазын дыка эки бодап кылган-дыр. Кижилерниң сагыш-сеткили сергеп, черниң ээзи болуп шыдаарын билип эгелээн.

Колхозтуң ажыл-ишчилери-биле, Муцановтарның өг-бүлези-биле байырлажып чорунтарда, М. С. Горбачевтуң чугаалааны болза:

— Бөгүн силерге бүгү сагыш-сеткилим-биле таңрызын тур мен, эштер орелчулар. Силерниң ылаптыг, бүзүрелдиг, үндезинниг планнарыңар дээш, тодаргай ажыл-херектериңер дээш. Оглуңар дугайында, Сашаның дугайында, силерге таварышкан бергелерге ол таварышпас деп, кончуг шын чугаалады ңар, Николай Васильевич. Ынчаарга ол амыдыралдың бичии кезии, ооң эгези силерниң-биле биске база таварышкан. Кедээде чаа ол амыдыралдың эгелээни-биле холбаштыр, чоннуң сагыш-сеткили кандыг болуп турарыл?—бо дугайтыр амгы ужуражылышкынга киржип турар ТК-ларның, обкомнарның секретарьларындан айтырар бодаан мен.

Үн. Чон ол херекти күзелдии-биле кылып турар. Удуртукчулар шүшпең ажылдап турар.

М. С. Горбачев. А ажыл-агыйга продукция хөй болурга, удуртукчуларга канчап таарышпас боор чүвел, оларга оон ынай чүү херегил? Азы аренда чокка, дүжүттен хамаарылга чокка олар эки чурттап турарлар бе? Боттарынга чагырткан кижилер-биле эвес, а ажишкилер ажишкилер-биле ышкаш кылдыр харылзааларны арендаторлар-биле ажыл-агыйларга шак ынчаар тургузуп шыдаар кедээге ындыг удуртукчулар биске амгы үеде херек болуп турар-дыр, эштер.

Н. В. Муцанов. Шын харын, Михаил Сергеевич. Ам ажыл кедээде деңг эргениң ёзузу-биле чоруп эгелээн.

Хоочун Городище суур — Урицк районда «Коммунизм дээш» колхозтуң төвү. Ол девискээрни кижилер чоокка чедир-ле каап турган. Херээ чок дой довурактың болгаш кужурланчак черлерге чүү-даа үнмес деп бодал хөй чылдарда кижилерниң медерелинге сиңниккен турган. Гектардан-на 9-10 центнер тараа культураларының дүжүдүн алгаш, ону чедиишкин деп санап келген. Сиген шөлдериниң үнүжү база харык чок турган. Тараа саваңын үш чыл бурунгаар Украинадан, Башкириядан садып ап турганнар. Бир инекке онаалтыр сүт саалдазы ынчаарда 2300 килограмм болган. Ооң сөөлүнде аңаа А. Т. Семенов колхоз даргалап келген. Ол бодунуң бүгү амыдыралын кедээге берген. Ооң күш-ажылы Күш-ажылдың Кызыл Тук орден-биле демдеглеттинген. Хожудангай ажыл-агыйларны ол чаңгыс эвес удаа кедирген.

Алексей Тихонович амгы үеде аалчыларны бүгү чурттап уткуп ап турар.

— Колхозта 130 гектар тарылга шөлү ажыл-ишчи бүрүзүнге онаажыр. Гектардан тараа культураларының 20-25 центнер дүжүдүн ап турар бис, бир инектен-не сүт саалдазы бо чылдың төнчүзүнге чедир 3700 килограмм болур. Аренданың ачызында бо чедиишкиннерни чедип алган бис. Бүгү колхоз, оон бүгү салбырлары ол метод ёзугаар ажылдап турар. Аренда бистерни кижилер-биле сырый холбаштырган.

М. С. Горбачев. Силерде ылап-ла ёзулуг аренда бе?

А. Т. Семенов. Ёзулуг аренда ийиң, Михаил Сергеевич. Бисте шупту 17 аренда коллективтери бар: чер ажылында—7, мал ажылында—10. Городищениң сүт-бараан фермазында ам турупт тур силер, мында беш коллектив садып алыр—садыглаар деп принцип ёзугаар ажылдап турар.

— Бодувустуң акшавысты, чарыгдалывысты, орулгавысты санап эгелээн бис. Мында сес чыл ажылдап турар мен, өөм ээзи база мээң-биле кады ажылдап турар. Ажыл-херекти мынчаар көрүп, баш-карар чорук кажан-даа биске турбаан. Ам бүгү чүүлдерни камнап, бүгү чүүлдер дугайында сагыш салып турар бис. Кодан малды аныяк малдар-биле солуур дугайында моон мурнунда сагыш салбайн келген. Бисте инектер хөй деп, керээлиг звеноя удуртукчузу А. Е. Кайданник чугаалаан.

М. С. Горбачев. Бодап көрүңер даан, мындыг ышкажыл: аренда, селекция, мал чемниң баазазы —чаңгыс звено, ону тура тыртып каапкарга, ажыл-херек бүтпес болур.

А. Е. Кайданник. Ындыг болбайн, канчаар.

М. С. Горбачев. Мал чеми чок болза, аренда ажыктыг болуп шыдавас. Селекция база. Ол немелдени берип турар. Бо чүл, гольштин уксаазы-биле силерде хайнакташтырып турар бе?

Саанчылар: Ийе, гольштин уксаазы-биле.

— Михаил Сергеевич, фермада ээлер бис деп, Анна Егоровна чугаалады. Ол арай шын эвес боор. Черни бодувустуң ажыглалывыска база алган-дыр бис — деп, В. В. Степанов чугаага киржип, немеп каан.— Мал чемнерин бүдүрер талазы-биле мээң удуртуп турар коллективимниң бот-тускайлаң адыр кылып каан. 1000 гектар тарылга шөлүн, кедээ ажыл-агыйның ол хире сиген шөлүн арендага алдывыс — ол дээрге бистиң черивис-тир. Техниканы амдызында садып албадывыс. Акша ээлеп-симээр, техниканың өртээ база аар. Байып бергеш — ынаан-ла садып алыр бис.

А. Т. Семенов. Бисте аренда кезээде артар.

М. С. Горбачев. Арендаже бүгү ажыл-агыйның шилчиирин черле шын болур боор. А кайы хире чурттап тур силер, ынчаш?

Үнпер. Эки. Квартиралар бисте чаагайжыдыр туттунган. Бистиң колхоз ийи чыл дургузунда мурнакчы болу берген, малчын бажыңын, амыдырал бажыңын, уруглар садын, ортумак школаны туткан.

А. Т. Семенов. Кижилер суурже катап кээп эгелээн. 27 өг-бүлелер чедип келген. Доктаамал чурттаары-биле өске черлерден кижилер база кээп турар. Бо ферманы интернационалчы деп адап турар бис: орустар, украиннер, армяннар мында кады ажылдап турарлар.

Үн. Продуктулар бисте четчир, ынчалзажок дааразыр азы хеп чуур машиназы, өңнүг телевизорну бистиң магазинден садып алыр арга чок-тур. Хеп аймаанын, ылаңгыя бичии уруглар хевиниң талазы-биле байдал дыка багай. Барааннар эвээш-тир.

М. С Горбачев. Аъш-чем, барааннар, чурттаалга бажыңнары— ам шиитпирлээр ужурлуг кол чүүл ол-дур. Силерде аъш-чем, чурттаалга бажыңнары — ийи айтырыг шиитпирлеттинген-дир. А үлетпүр барааннарын көвүдедирин амгы үеде үндезинни-биле шиитпирлеп турар бис.

Орелдуң сүт комбинады — областа болбаазырадып кылыр амгы үениң бүдүрүлгелериниң бирээзи. Комбинат 1983 чылда ажыглалга кирген, бодунуң төлевилел күчүзүн дүрген шиңгээткеш, харын ону ашкан. Ам хүнде сүт болбаазырадыры мында 600 тонна четкен.

Ак саржаг, курграткан творог, катап тургускан сүт, «Белакт» деп холумактыг курга продукт үндүрер талазы-биле комбинаттың чаа автоматчыттынган шугумнарын шиңгээдириниң дуржулгазын чөвүлел хуралдың киржикчилери сонуургал-биле танышкан. Техниктиг эде дериишкинге Орелдуң болгаш областың заводтары болгаш бүдүрүлгелери шуут дорт киржип турарлар. Бүдүрүлге продукцияның 35 хевирин үндүрүп турар. Сүттен кылыр бүгү кылыгларга, оон иштинде ак саржагга болгаш быштакка, хоорайжыларның хереглелин бүрүн хандырарынга ол бүгү чедирген.

Орел областың партия болгаш совет органнары болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелерниң чаартылгазынче болгаш техниктиг эде дериишкиннинче онза кичээнгейни салып келгеннер. Үстүнден айтышкын болгаш дуза маңавайн, хоорайның үлетпүр бүдүрүлгелериниң күжү-биле, чижээлээрге, Орелдуң эът-куш комбинадының модернизастааны, арга сүт заводун чаартыы дээрээн. Чоокку үеде удусчу тудуг аргазы-биле Мценниң, Ливенниң, Змиевтиң болгаш Верховскиниң эът комбинаттарының күчүлерин сайзырадыры көрдүнүп турар. Ол бүгүнү түс чер бюджединден акша-хөреңги дилеп тып турган, түс черниң үлетпүр, тудуг болгаш төлевилел организацияларының күжү-биле чорудар.

* * *

Семинар-хуралдың ийиги хүнү Мцен районнуң Свердлов колхозка баары-биле эгелээн. Хуралдың киржикчилери «СТО программа» ёзугаар чаңгыс орулгалыг ажыл-агыйларның социал-экономиктиг сайзыралының дуржулгазын өөренириниче улуг кичээнгей салганнар. Ол программаның кол-ла сорулгазы он ийиги беш чылда-ла областың хожудангай 106 колхозунга болгаш совхозунга чогумчалыг социал болгаш бүдүрүлге байдалдарын тургузары.

Чоокка чедир-ле шак мындыг ажыл-агыйларның бирээзи Свердлов аттыг колхоз болуп турган. Колхоз даргазы И. А. Ушаковтан чоруткан ажыл дугайын тодаргай чугаалап бээрин М. С. Горбачев дилээн.

И. А. Ушаков. Ийи чыл бичии-ле ажыг үеде кодан девискээрлиг 48 бажыңныг, бүгү-ле чүүлдери таарымчалыг 18 квартиралыг үш бажыңны, школаны, уруглар садын, садыг төвүн, амыдырал хандырылга комбинадын туткан. Бүгү чүве бодаанывыс дег болган — суур дирлип-ле үнген. Боттарының өскен-төрээн черлеринче 20 өг-бүле ээп келген, чурттуң өске девискээрлеринден улус база келген.

Колхоз төвү Черемошны суур, шынап-ла, аныяксаан. Школада 60 кижи өөренген, уруглар садында 80 уруг турар.

Үш чыл мурнунда мында 13-ле бичии уруг турган деп, дарга демдеглээн.

Колхозтуң экономика амыдыралы үндезинни-биле өскерилген. Сөөлгү он беш чылда бир-ле дугаар бүгү планнарын шуптузун колхоз күүседипкен, баш бурунгаар саналашкыннар ёзугаар 600 муң орулганы алыр.

«Орелагроүлетпүртудуг» кооператив-күрүне каттыжылышкынының кол инженери Б. Г. Рожков Черемошныңың чижээнге Орелдуң суурларын тудуп сайзырадып турарының кол принциптерин аалчыларга чугаалап берген. Чүнүң-даа мурнунда, чурттакчылыг суурнуң төвүнге 2-3 каът хөй ниитиниң черлериниң тудуглары турар, ону долгандыр үш-үш каът бажыңнарлыг чурттаалга зоназы, ол ышкаш кодан девискээрлиг бажыңнар турар.

Тудугнуң хемчээли кайы-бир ажыл-агыйның хереглелинден база бар аргаларындан хамааржыр. Чижээлээрге, Хотынец районнуң Бадеев аттыг колхозунуң суурунуң төлевилелинде кижилерниң чурттаарынга бүгү-ле чугула чүүлдер баш удур көрдүнген тергиин дээн чурттаалга бажыңнары, школалар, эштир бассейнниг спорт комплекизи, парк зоназы дээш оон-даа өске.

Онзагай чүүл болза: тудугнуң өртээ чиигедип, хөй материалдар чарыгдавас дээш база келген кижилерге эптиг болуру-биле садыгның, ниитиниң чемненилгезиниң база амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелерин блоктап кылган бажыңнарда тургускан.

М. С. Горбачев болгаш ужуражылышкынның өске-даа киржикчилери ол бүгүнү кандыг акша-хөреңгилер-биле кылганын сонуургааннар.

СЭКП Орел обкомунуң бирги секретары Е. С. Строев тайылбырны кылган:

Кара хөрзүнүүг эвес зонаны чаартырының программазын ёзугаар, өске-даа областарга ышкаш, бистиң областа база акша-хөреңгилерни тускайлап турар. Мындыг байдалды бис ыяап-ла барымдаалап турар бис: акшаны «кижи бажың санай чашкапнавайн» турар, а харын ээзин орулгалыг болгаш наражалыг ажылдап турар ажыл-агыйларны кедүрерин-че база оларның социал сайзыралынче тускай сорулгалыг углап турар бис.

Областың бот-орулга-чарылгалыг тудуг организациялары улуг рольду ойнап турар. Олар чаңгыс ол-ла шөлде материалдыг, күш-ажылчы болгаш саң-хөө курлавырларын мөөңнээн.

Жилино суур. Мценск районнуң «Подберезовский» совхозунуң төвү болур ол суур сөөлгү чылдарда таныттынмас кылдыр чаартынган. Ажыл-агыйны чаартырының дуржулгазы-биле семинарның киржикчилери танышкан. Орловщинаның чыдып калган ажыл-агыйларын хөгжүдериниң программазын күженишкинниг боттандырып турарының ачызында бо хевирлиг чаа суурлар тургустунуп кээп турар деп, «Орелгипрогорсельстрой» институттуң директору А. И. Кураков тайылбырлаан.

Бо суурда бажыңнарны чаңгыс хевирлиг кылдыр тутпаан,— аңгы турар коттеджилер, хөй каът бажыңнар-даа бар. А социал-культура объектилерин комплекстиг кылдыр туткан. Арендатор Галина Владимировна Филатова чаагайжыды туткан бажыңнарның бирээзинде чурттап орар.

— Маңаа Уфа хоорайдан чедип келген мен, аңаа 20 чыл заводка токарьлап ажылдадым. Алызында кедээге өскен кижи мен. Сес класс дооскаш, өөрүм кыстар-биле кады хоорайже чоруптум. Ол үеде аныяктар хоорайже чүткүүр турган-на болгай. Кедээге хамаарыштыр партияның шын политиканы боттандырып эгелээнин чүүлдүг деп санап турар бис. Тараачын улус өскен-төрээн черинге ээп келир. Мындыг суурларга чурттаары биске кончуг эки-дир, мактанмайн чугаалап тур мен. Маңаа чедип келген улус ажыл-агыйны кедүрүп эгеледи. Бүгү черлерге ындыг болза деп бодаар кижидир мен деп, Галина Викторовна чугаалаан.

Аңаа чыглып келген өске-даа кижилер М. С. Горбачевка мындыг янзылыг чугаалап турган.

— Силер хөй квартиралыг болгаш түс-түс бажыңнарны тудуп турар ышкажыл силер?— деп, М. С. Горбачев «Подберезовский» совхозтуң директору А. Д. Гапеевтен сонуургаан.

А. Д. Гапеев. Янзы-янзы хевириниң бажыңнары кедээге херек. Хөй квартиралыг бажыңнарга аныяктар, интеллигенция чурттаксаар-дыр.

М. С. Горбачев. Шынап ындыг бе?

А. Д. Гапеев, (мансардалыг коттеджже айтып тура): Ийет, ындыг, ооң соонда уруг-дарыглыг, хууда ажыл-агыйлыг апаргаш, бо хевирлиг бажыңнарга чурттаарын күзей бээрлер. (Каткы-шимээн).

М. С. Горбачев. Чурттакчыларыңар саны чеже чеде берди?

А. Д. Гапеев. Мооң мурнунда 120 кижи турган, ам—458.

М. С. Горбачев. А экономиктиг көргүзүглериңер кандыгыл?

А. Д. Гапеев. 1984 чылда 400 муң рубль карылгалыг турдувус, а бо чылын бир миллион 344 муң рубльдиң арыг орулгазын алыр бис.

Ол совхозтан чоруп тура, М. С. Горбачев тураскаалга артып каар кылдыр семинарның киржикчилери-биле кады чурукка тырттырып алырын сүмелээн.

Тургеневтиң чурттап турган черлерин Михаил Сергеевич сонуургап көрген. Чурттуң миллион-миллион кижилериниң эки билири Орелда И. С. Тургеневтиң литература-музейиниң филиалын бо чылын, улуг чогаалчының 170 харлааны-биле холбаштыр «Спасское-Лутовино» дээр күрүнениң бойдус-мемориалдыг музей-тураскаалдыг чери кылдыр эде тургускан.

М. С. Горбачев чогаалчының бажыңынга чораан, паркка сөлгүүстеп кылаштаан. Тургеневтиң алдарлыг дубунуң чанынга доктааган. Мен маңаа үргүлчү келиксээр мен, Иван Сергеевич Тургенев — бистиң чоргааралывыс, адаа-чурт литературазының чоргааралы, бистиң бүгү улузувустуң чоргааралы деп, ол чугаалаан.

Хүндүлүг аалчылар дептеринге М. С. Горбачев ол хүн мындыг демдеглелди бижип каан: «Орус кижи бүрүзүнге эң ыдыктыг бо черге кээр болгаш алдарлыг оглун—И. С. Тургеневти бөмбүрзекке берген бо черге мөгейер аас-кежиктиг болдум.

М. Горбачев, 1988 чылдың ноябрь 15».

Улуг чогаалчының чаңгыс чер чурттугдары-биле байырлажып тура, М. С. Горбачев бажыңны, паркты база катап көрген, бергүн ужулгаш, чогаалчының тураскаалынга мөгейген.

Ноябрь 15-те хүннүң ийиги чартыында түңнел хурал болуп эрткен. Ооң ажылынга эштер **М. С. Горбачев, В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, Е. К. Лигачев, В. П. Никонов, А. В. Власов, Г. П. Разумовский, Ю. Ф. Соловьев** киришкен.

Ээлчеглиг хуралды СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы М. С. Горбачев ажыткан. Ооң чугаалааны болза:

Бистиң ажылывысты эгелээр болгаш бо ужуражылышкынны доозар бетинде мен силер бүгүдеге улуг болуушкунну таварыштыр, бистиң чуртувустуң, бистиң эртемденнеривистиң, интеллигенциявыстың, ажылчын аңгывыстың эртем болгаш техника талазы-биле чедип алган улуг чедиишкини-биле холбаштыр байыр чедирипсеп тур мен. Универсалдыг «Энергия» ракета-космиктиг системаны болгаш «Буран» коралбыйн шенеп хынаарының чедиишкинниг доозулганының дугайын чугаалап тур мен. Бо хүн эртен ол «кушкашчыгаш» бөмбүрзекти ийи долгангаш, автоматтыг арга-биле башкартынып тургаш, черге эки чаагай хонупкан. (Адыш часкаашкыны).

Хөй удаа ажыглаттынар ындыг система делегейде чүгле чаңгыс. Эртем-техниканың ол нарын сорулгазын шиитпирлээринге кызымаккай күш-ажылдың хөй-хөй чылдары негеттинген. Ол күш-ажылдың чедиишкинниг доозулганы — бистиң чуртувустуң кандыг-даа сорулганы шиитпирлеп шыдаар улуг аргалыг боор турарының база бир бадыткалы. Ол кандыг-даа сорулганы шиитпирлеп шыдаар. Мээң бодап турарым-биле алырга, ол чүүл бистиң мында кылып турар чугаавыска база хамааржыр. Чүге дээрге берге боор турар аъш-чем айтырыы чурттуң бүгү күчүзүн ону шиитпирлээринче углаарын негеп турар. Аъш-чем айтырыы шиитпирлеттинип болур, ол дугайын бо хүннерде көрдүнген, билдинген чүүлдер бадыткап турар.

Ооң соонда хуралга СЭКП Липецк обкомунуң бирги секретары **Ю. А. Манаенков**, Белоруссияның Компартиязының Минск обкомунуң бирги секретары **А. А. Малофеев**, Украинаның Компартиязының Львов обкомунуң бирги секретары **Я. П. Погребняк**, Узбекистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **Р. Н. Нишанов**, СЭКП Калуга обкомунуң бирги секретары **Г. И. Уланов**, Грузияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **Д. И. Патиашвили**, СЭКП Тюмень обкомунуң бирги секретары **Г. П. Богомяков**, Казахстанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары **Г. В. Колбин**, СЭКП Москва обкомунуң бирги секретары **В. К. Месяц**, СЭКП Волгоград обкомунуң бирги секретары **В. И. Калашников** санал берген.

Кедээниң социал хөгжүлдезин ханыладырының, аъш-чем айтырыын шиитпирлээри-биле кедээ ажыл-агый бүдүрүлгезин интенсификастаарының тодаргай дуржулгаларын солушканнар. Бо ажылда кол звено болза аграр секторда бүдүрүлге харылзааларын эде тургузары болур деп, олар демдеглеп турган.

Ооң соонда М. С. Горбачев чүве чугаалаан. Хуралдың киржикчилери чугааны кичээнгейлиг дыңнап, адыш часкаашкыны-биле үдеп турган. Чугааны солуннарга парлаар.

* * *

Ол-ла хүн М. С. Горбачев Москваже чоруткан.

(СЭТА).

«Алдан дургунда» хосталга хөөнү

Степан Сарыг-оолдуң сөөлгү романынга хамаарыштыр

Алдан-маадырлар дугайында эртемден Ю. Л. Аранчынның төөгү-публицистиг ажылының соонда, улусчу чогаалчывыс С. А. Сарыг-оолдуң ол-ла теманы, ол-ла маадырлыг чорукту база-ла төөгүлүг барымдааларга даянып, ынчалза-даа чечен чогаалдың хуулгаазын дылы-биле бижээни, доостунмаан-даа бол, амгы салгалга өөредиглиг, бедик утка-шынар синиккен, патриоттуг хөөн-биле долдунган чаа чогаалын холга алдывыс. «Алдан дургун» шак чогаалчывыстың биске сөөлгү белээ, сөөлгү сөзү, ынчангаш ол үнелиг, чоок болгаш эргим.

Ийет, ном доостунмаан, ынчалза-даа мында чоннуң хосталгаже чүткүл-хөөнүнүң өзүп, дарлакчыларга өш-өжээнинин кыптыгып, удурланыкчы соруунуң күштелип турарын чогаалчы номчукчуга ажыдып берип шыдаан. Ол дугайында бодунуң бодалдарын романның кол маадырлары Самбажык, Дажыма, Шевермаа оларның овур-хевирин дамчыштыр сөглеп четтигипкен.

Чогаалда көргүзүп турары-биле алырга, эжелекчи эрге-чагыргалар чоннуң кырынга каш дакпыр албан-үндүттү онаап, ону ыяап-ла төлеттирип алыры, а төлеп шыдаваан таварылгада тос түүл эрээге чыгап туруп (Тывага «тос дүк албан» дээр үндүрүг база онаажып турган) албадал-биле азы күш деген, былаап-хунаап аары шуут-ла албан ёзузунуң хоойлузу болуп турган. А алдан дургуннар чогум-на ужур-дүрүм чок шак ол «хоойлуга» удурланып үнген болганда, олар ам оор дургуннар эвес, а хире-чергезин-биле төре херээнге киржип турар бир демниг, элээн организастыг күш болу берген. Бир-тээ, олар чүгле мөчүгделге эвес, а эрии-шаажыга, дарлалга удур, кижи дээш, оон төрээн чер-чуртунуң ээзи божур эргези дээш туржуп үнген болганда, оларның ол хөделиишкиннери хосталга ужур-уткалыг тура халышкын болуру чугаажок.

Буза теп үнген чоннуң ол килеңниң илерээшкини чогаалда канчаар көргүстүнгенил, кайыын, канчаар эгелээнил? Степан Агбановичтиң чогаалдарында черле ындыг, төрээн бойдус оон маадырларының сагыш-сеткили, салым-хуузу-биле кезээде түңнеш. Бо чогаалда база ынчаар эгелээн. «Шаг бажының кадыраш, эрии-шаагай, уё-човуурнуң Хемчик унунга сынышпастап келгеш, эр хиндиктиг кижиниң өрү тейлеп олурбайн», ёзулуг эр соруун көргүзүп, хөделип үнериинче албадай берген. Шак ындыг үймээн-хайымның өйүнүң келгенин өран-бойдус безин оштап турар кылдыр авторнуң көргүскенин эге арыннарындан-на көөр бис. Ынчап харын Кара-Дагларның, Хан-Дээр сыннарының баштары кара-кара булуттар тыртынып, дүргектелдир дүймеп, хат-шуурганың кооладыр салыптарының кырында келген. Дескел чок Хемчикти ынчан көөрге, «Хире-хире килеңнеп, бүгү октаргайга сынышпастаан кагжыр кара булуттарын дүргектелдир дирген келген соонда, өршээл чок хат-шуурганың силгип, сай-дашты чажырткайндыр чашканнап: «Оттуп, сергеңер! Эжелекчи дайзыннарның чашпаачы дүжүметтеринге эптешпеңер, чагыртпаңар! Тура халыжыңар! Арыда адааныңар, Өвүрде өжээнниңер кайыл деп алгырган-даа ышкаш, силгип келир».

Шак ол килең долган кыйгы барза-барза, эр Хемчиктиң ёзулуг ээлери, экер эрес эрлер Самбажык биле Дажыма ийиге бисти чедирип келир. Хемчиктиң килеңи ам ооң оолдарының килеңи бооп, арат чонунче чайгылып, оларның аразындан Дажыма биле Самбажыкты илип үндүргени ол. Ол ийи маадырга номнуң эгезинде-ле таваржы бергеш, амдызында чүгле оларга хамааржылгалыг чажыт чугаазындан-на: «Болар-даа анаа эвес, кайызы-даа бот-бодундан калышпас, бирээзи дескел чок, бирээзиниң билбези чок, Хемчик унунга бир-ле чүвени үүлгедир дей берген кайгалдардыр» дээрзин эндевейн баар бис.

Ол шынап-ла, ындыг. Баштайгы ужуражыышкыннардан-на Самбажыкты доостунмас изиг ажы-чаңныг, чөптүг чорук дээш туружуунга белен, боттуг хөделиишкиннерниң кижизи кылдыр көөр болзувусса, Дажыманы ол үениң-биле бижик-билиглиг, эжи Самба дег, база-ла угаан-сарыылдыг, шиитпирлиг, ынчалза-даа шала оваарымчалыг, арга-сүмелиг кижи деп билип аар бис. Оон эгелээш-ле Даа, Бээзи ийи кожуунга ат-сураа алгый бээр, алызы барып «алданнарның» хартаачы баштыннары апаар ол ийи маадырлардан чарылбас бис. Бо ийи маадырның овур-хевирин номчукчуга бараалгадып тура, авторнуң талазындан тывынгыр, уран арганы ажыглааны дыка таарымчалыг. Ол болза Дажыманың-даа, Самбажыктың-даа бот-боттарының дугайында бодалдарын ажыдып көргүскени, оларны биске улам чоокшуладып турары.

Ону көөрге мындыг. Дажыма эжиниң дугайында: «Шак мындыг эзир оглу бо өртээлге буукпас аргажок. Харын-даа ужур эдерип билир-дир ийин. Бир эвес чөрүүлеп, булганы бээр болза, ону шыдаар күш-даа турбас эр-ле болгай». Самбажык өңнүүнүң ол сөстерин сөөлүнде барып чаңгыс эвес удаа бадыткаар. А амдызында ооң буугуп-мунчулуп-даа чоруурy чеп. Ынчангаш харын арга-сүмелиг эжи Дажыма чедип кээрге, анаа: «Сени көргеш, сеткилим сергеп, эр чүрээм кованнай-дыр. Меңээ көөрде, ужук-бижиктиг, караан ажык, чонунга чөптүг бараан бооп, албанның оруунда чоруур болгай сен. Экибактап, көрген-билгениң чүл, хөөреп көрем» дээн дилээ анаа бир сонуургал эвес, а Дажыманы бодундан артык хөйнү билир кижи кылдыр хүндүткелиниң ёзузу-биле көрүп турарын херечилеп турар. Ол черле чеп. Дажыма, шынап-ла, чеже-даа чаңгы-хүндү эрге-дужаалдыг болза, чонунга эң-не чоок, оон хилинчек, човулады дээш, «херээнде изиг херлээ хып чоруур», а эргетеннерни көөр хөңнү чок болгаш, самбажыктарга каттыжып кирген, ужук-бижик билириниң, эрге-дужаалының ачызында тура халышкан эш-өөрүнүң «караа, кулаа болуп, алызы барып, харын-даа оларның идейлиг сүмечизи, эң серемчилелдиг хартаачыларының бирээзи апаар. Авторнуу-биле алыр болза, Дажыманың-даа, Самбажыктың-даа бодалдары ырак, олар бир шагда чоннуң хосталгазы дээш демисежип чорган Амыр-Санаа маадыр дег болурун күзеп-даа, ындыг маадырның бөгүн херектиин билип-даа турарлар.

Шак ынчалдыр хосталгаже чүткүл, удурланыышкынның хөөнү улам херлээлеп, кайгалдарны ажык хөделиишкинче чайгаар киирип кээр. Олар ам, шынап-ла, «өвүрде өжээнин, арыда адааның» негээрниң эге базымын кылып, Хемчиктиң Даа, Бээзи ийи кожуунун хоозурадыр соруп чиген, «дүп чок аастыг» Моолдуң Сорукту-Хаан аймакче баштайгы шураашкынын кылырлар.

Ажыы-биле алыр болза, Сеңгин чаңгыдан эгелээш, Базыр ноян, Дугар даа, Сорукту хаанга чедир кымнарыл ол? Дажыманың бодалдарындан алыр болза, «дөмей-ле оорлар, үптекчилер. Ону чүгле хоойлуга өмээржип алгаш, ажык-чарлыы-биле кылып турарлар». Ынчангаш харын кайгалдарның бир чыглып келген черинге Самбажыктың: «Чарлыг оорда яла чок» дээн ышкаш олар ынчап турда, бис чоопган бис, эки аъттардан мунгаш, эр соруувус көргүзүп, Сорукту хаан аймакче аъттанывыса» деп кыйгы салып турарының чылдагааны-даа ол.

Самбажыктың шак ол кайгал чоруу сөөлүнде барып иштики-даа дарлакчыларның боттарынче дорт угланыр. Олар ноян, дүжүметтерниң шаажылал кылыр дээш белеткеп алган турлаанче халдааш, тос эриниң бир одазы өжүр шаап, бүгү Тываны чагырган амбын нойнуң шинткенчилерин тарады сывырарлар. Оон ыңай кайгалдар улам дидим хөделип, ам мырыңай Бээзи кожуунну Моолдан кээп чагырып турар Сагаан нойнну бодунуң өргээзинден барып тудуп ап, Кара-Дагның Оргу-Шөлге экеп байысаап турарлар. Ол шагның ёзузу-биле алыр болза, оларның бо үүлгедии биртээ дээди эрге-чагыргаларга дорт удурланыышкын болганда, кончуг дидим базым, ооң-биле кады күрүне херээнге доңнашкан болганда, баш муңгаш, айыылдыг, харын-даа өршээл чок херек. Ынчалза-даа самбажыктар чаныш-сыныш чок:

Чагыргадан чалданмас бис,
Чаагын деген, кактырбас бис.
Хоойлудан кортпас-даа бис.
Холун сунуп, хүлүтпес бис.

дээш, дедир тепкеш турупканнар.

Самбажыктың шак ынчалдыр сөөлүнде барып, «Оргу-Шөлдү олбук кылып, Кара-Дагны шивээ кылып», хоойлудан кортпайн, чагыргадан чалданмайн, ээлдааш, шөлээн черге аал-бажы-биле аңгыланып барып хонуп алганы удурланыышкынның демдээ, хосталгаже чүткүлдүң илерээшкини. Олар Кара-Даг «шивээзинге» шак ынчалдыр «дедир тепкеш» туруп ап, Даа, Бээзи ийи кожуунда тергиидээн күш бооп турза-даа, дошкун отка кирген Базыр ноян, аң дерзии арзаатанныг Сеңгин чаңгы ышкаш дүжүметтер дег, холга кирген өжээтилерин хоойлу-дүрүм чок эттеп-эриндеп, кижизиг эвес үүлгедиглер кылбайн турарлар. Черле ынчаш, алдан дургуннарны чеже-даа оорлар, дургуннар деп ат-алдарын карарты базып, истеп-сүрүп, эрии-шаагайга чыгап турза, олар дөмей-ле кижизиг чоруун оскунмайн, эткен ак-сынга ээ болуп, бады даңгыраанга шынчы болуп артып каарын чаңгыс эвес удаа көөр бис.

Чүлдүм ЧАП.

(Уланчылыг).

ТАДЖИКИСТАН: ЧАА ОБЛАСТЬ

Таджикистанның чурттакчы чонунуң үштүң бири чаа Хатлон областың девискээринде чурттап турар. Мооң мурнунда областар турган Куляб болгаш Курган-Тюба областар база Нурек хоорай оон составында кирген.

Административтиг чаа тептү тургузарының бир чылдагааны тургустунуп келген социал айтырыгларны шиитпирлээринге кижи күжүн болгаш материалдыг курлавырларны мөөңнээринче чүткүл болур. Бирги ээлчегде, чуртталга бажыңнарын, школаларны, уруглар болгаш медицина албан черлерин база социал-культура объектилерин дүрген темп-биле тударының дугайында чугаа чоруп турар.

Республиканың удуртулгазының санап турары-биле алырга, Хатлон область экономиктиг болгаш социал сорулгаларны боттандырарынга ажок улуг курлавырларлыг болуп турар. Инициативага ажылчыннарның, албан-хаакчыларның, көдээ ишчилерниң чогаадыкчы чоруунга даянмышаан бо бурунгу болгаш мөңгеде аныяк край бодунуң хөгжүлдезинге чаа бедиктерни чедип алыр аргалыг.

ЧУРУКТА: Нурек ГЭС.
Ю. МАШКОВТУҢ фотозу.
(СЭТА-ның фотохроникасы.)

ЧОГААЛЧЫГА ТУРАСКААДЫП

Чөөн-Хемчикте Хайыракан суурнуң Культура бажыңынга Тываның улустуң чогаалчызы Степан Агбанович Сарыг-оолдуң 80 харлааңынга тураскааткан «Чогаалчының өткүт үнү» деп темалыг кежээни «Найырал» агитквартирага хамааржыр бир дугаар кварталдың чурттакчыларының организастааны-биле эрттирген.

Кварталдың агитатору А. С. Сат кежээни эгелээр мурнунда чогаалчының намдарының дугайында, тыва литератураның сайзыралынга ооң чогаадыкчы ажылының улуг салдарлыг болганын демдеглээн.

Кежээге чыылган чон Степан Агбановичтиң аңгы-аңгы чылдарда чогааткан шүлүктериниң номчулгазын чорудуп, ырыларын ырлажып, конкурска идепкейлиг киришкен.

Аъш-чем делгелгезинге кварталдың хоочун чурттакчызы, пенсионер Калчан Ондар, садыгжы Роза Ондар идепкейлиг киришкен.

Вячеслав МОНГУШ.

ДЕМНИГДЕ — КҮШТҮГ

Республиканың бүгү районнарының болгаш найысылал Кызыл хоорайның культура килдистериниң эргелекчилериниң, культура бажыңнарының, кино четкилериниң директорларының болгаш бухгалтерлериниң семинар-чөвүлел хуралы ийи хүн дургузунда уламчылаан.

1988 чылдың сентябрь 30-де Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели культура биле киноңу каттыштырар дугайында тускай доктаалды хүлээп ап, Культура министерствозунуң чаа структуразын, чөвүлелин, коллегиязын, министрниң оралакчыларын, удуртулга аппаратының харысалгалыг ажылдакчыларын бадылаан. Тыва АССР-ниң культура министри А. С. Серен, Тыва АССР-ниң Кино талазы-биле күрүне комитединиң даргазы турган, министрниң оралакчызы К. К. Саая боттарының илеткелдеринге культура болгаш киноңу чаа үе-байдалга дүүштүр сайзырадып, хөгжүдериниң перспективаларын делгереңгей чугаалааннар.

1953-1963 чылдарда культура болгаш кино чаңгыс системага, структурага ажылдап, хөгжүп турган. Сөөлгү үеде кино карылгалыг, орулга чок ажылдап турар. Республиканың 214 кино үндүрүп турар клубтарындан, культура бажыңнарындан элээн-ле районнар планнарын күүседип турар. Таңды, Тожу, Өвүр, Улуг-Хем болгаш өске-даа районнар чыл планнарын күүседир арга чок. Клубтар, культура бажыңнары, кино четкилери бот-боттарындан аңгыланып, деткижер, дузалажыр шинчээн чидиргени мындыг дүвүреңниг байдалга чедирген. Хоорай, суурларның чурттакчы чонунга кино пропагандазын сулараткан. План күүседиринге телевизор болгаш чоокта тыптып, нептерей эгелээн видеокооперативтер шаптыктап турар. Санал берип, чүве чугаалаан эштер хоойлу ёзугаар тургустунмаан, Кызыл хоорайда тывылган болгаш районнар кезип турар видеокооперативтер кайын-даа тып, садып алганы билдинмес үен-даян, кижизидикчи утка-шынар чок кинолар көргүзүп турарын шүгүмчүлеп, оларны хаарын негээннер.

Культура биле кино идеология ажылын чорударынга, кижилерни коммунистиг мөзү-шынарга кижизидеринге улуг рольду ойнап турар. Көдээ черлерде агиткультбригадаларны, кежер киноларының ажылын шуут каттыштыргаш, бир демниг ажылдадыр дээнин чөвүлел хуралдың киржикчилери деткээннер.

Экономикада үндезин реформалар боттанып турар үеде культура ажылынга арендалыг, коллективтиг, өг-бүле керээлерин чарып, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарын Тожу районда (культура килдизиниң эргелекчизи К. Д. Саңгы-Бадыра) эгелеп турар. Кызылда культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгында янзы-бүрү аттракционнар бригада керээлери-биле ажылдап эгелээн. Хоорайда «Енисей» Культура бажыңы бүдүрүлгелер, организациялар-биле керээлер чаргаш, профессионал байырлалдарны телевирлиг кылдыр организастап, фото, кино студияларны эрттирип турары ажыктыг болгаш чогумчалыг. Агиткультбригадаларда, хамаарышкан совхозтары-биле керээ чаргаш, бону хандыртынар аргаже шилчип болурунуң аргалары бар. Культура бажыңнарынга куда ёзулалдарын, пенсияже үдээшкиннерни, күш-ажылдың хоочуннарын, мурнакчыларын алдар-йөрээриниң кежээлерин шынарлыг кылдыр белеткээш эрттирерге, дээштиг, кижилерге уттундурбас болур.

Совхозтарда көдээ культура бажыңнары — культураның одаа, чоннуң дыштанылгазын чеп организастаарының болгаш аныяктарны кижизидериниң албан чери. Ындыг болганда культура бажыңнары ында ажылдап турар көдээ Советтиң, совхоз дирекциязының, партия, комсомол комитеттериниң, профэвилел комитединиң кичээнгейиниң төвүнге турар ужурлуг. Ынчалза-даа киржикчилерниң, министерствонуң хынадда кылган харысалгалыг ажылдакчыларының чугаазындан алырга, бо хүннерге чедир септеттинмээн, одаттынмаан клубтар бары чаржынчыг-даа. Ындыг байдалдар Өвүр, Тес-Хем, Эрзин, Таңды районнарда илерээн. Социал, культура айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлеп чадап турар совхозтарның удуртукчулары эде тургустунар хамаанчок, эренгейлээшкинден ам-даа уштунмааны илдең.

Тывада совхозтар, Бай-Тайга районун санаваска, культура ажылдакчыларынга материалдыг деткимче кылдыр ап турар шалыңынга немелде кылдыр 30 хуу төлевирни санап бербейн турар. Бир эвес совхозтар ол төлевирни шиитпир ёзугаар төлеп берип турар чүве болза, культура-чырыдыышкын ажылдарының, кино көргүзериниң ажылы сан-даа, шынар-даа талазы-биле экижирин Бай-Тайга районнуң чижээнден көрүп болур.

Чөвүлел хуралдың төнчүзүнде Культура министерствозунуң коллегиязы болуп эрткен. Ол коллегияга культура албан черлериниң кышка белеткелиниң дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Культура биле кино каттышкан. Сорулгалар айыттынган. Кады ажылдажылга эгелээн. Чогаадыкчы ажыл, техниктиг чепсек-херексел, машина-балгат мөөңнеттинген. «Демнигде — күштүг» деп тыва үлегер чугаада ышкаш, кыйгы-биле ажылдап кириптери арткан-дыр.

Майнак СААЯ,
Мөңгүн-Тайга районнуң культура килдизиниң эргелекчизи, чөвүлел хуралдың киржикчизи.

ТӨЛЕПТИГ ӨГ-БҮЛЕ

Аныяктарны бедик сагылга-чуруминуг, ажылгыр, хөй-ниитичи, бедик культурлуг болурунга кижизидер талазы-биле эрте чажындан сагыш салып чоруур буянныг ада-иелер бистиң аравыста хөй. Ол ындыг биче сеткилдиг, чонунга мактадыг өг-бүлеге өскен уруглар черле төлептиг болурун көрүп келдим. «Яблоко сывындан ырадыр дүшпес» деп орус үлегер чугаа бадыткаар, а бистиң тывалар: «Уктуг кижи угун салбас, уктуг идик чылчын салбас» азы «Хол изин бут изи чаңдыр баспас» дижирлер. Мындыг үлегерлиг өг-бүлеге Базырларның өг-бүлези хамааржыр. Хоочун партия, совет ажылдакчызы Иргит Сайын-оолович Базыр ам 73 харлыг, а ооң кадайы Карарган Мортай-ооловна Базыр 61 харлыг, олар кайызы-даа коммунистер. Бо найыралдыг өг-бүлеге өскен чеди уруглар амгы үеде шуптузу үлегерлиг ажылдап чоруурлар.

Улуг оглу Мөңге Свердловскиниң юридиктиг институдун эки дооскаш, прокуратура шугумунда ажылдап чоруур, оон бичези Рая—Кызылдың өкпе аарыглары эмнээр салбырда санитарка, Михаил—профтехучилище дооскан (идиктер септеп кылыр мастер), оон бичези Саичат ортумак эртемниг башкы, оон улуг уруу Люба дээди эртемниг башкы (авазының соон салгаан), Игорь—тудуг инженери (дээди эртемниг), а хеймер уруу Света—ортумак эртемниг улуг сестра (кезип эмнээр эмнелгеде).

Ынчангаш Базырларның өг-бүлези хөй кижилиг өг-бүле, олар үнген-кирген чонунга, эш-өөрүнге ээлдек, биче сеткилдиг кылдыр чаңчыкканнар.

Хоочун коммунист И. С. Базыр хып дээн чалыы үезинде Бай-Тайганың Кара-Хөлге арев үүрүнүң даргазынга 1932 чылдан эгелеп ажылдаан, а ооң соонда нам кежигүнүнге кирип, бижик билбестерни өөредип, нам үүрүн удуртуп, суму даргалап, хөй-ниитичи болуп ылгараан. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Кызыл Шеригге янзы-бүрү белектер чыырынга идепкейлиг киржип турган. 1951 чылда облпартшколаны дооскаш, көдээге партком секретарынга хөй чылдарда ажылдаан. Амгы үеде ол персоналдыг пенсионер, а өөнүң ээзи Карарган Мортай-ооловна пенсионер-даа бол, вахтерлап ажылдавышаан.

— Кижиниң чаагай чоруу дээш партия, чазактың улуг кичээнгей салып турарының ачызында уругларывыс шуптузу тускай эртемниг, культурлуг кижилер болдулар, а боттарывыс чылдың-на чурттуң курорттарынга дыштанып, бо чылын халас путёвка-биле Москвада Көдээ ажыл-агыйның чедиишкиннериниң делгелгезин көөр аас-кежиктиг болдувус. Уругларывыс уруглары безин он ажыг четкен, оларны эки-менди, арыг-силиг өстүржүп, кижизидеринге база киржип турар бис—деп, буянныг ава өөрүшкүзүн илергейледи.

Сандан САНДЮ.

ЧАШТАР СОНУУРГААЙ-ЛА

«Ээрбек» совхозтуң администрациязы, профкому чоокта чаа Моол Арат Республикаже экскурсиялаар халас путёвка-биле мени шаннады. Шынап-ла, улустуң «Ие көрбээнин кызы, ада көрбээнин оглу көөр» деп чугаазы кончуг шын.

Тываның районнарындан аңгы-аңгы мергежилдиг 23 кижиден тургустунган бөлүктү эмчи С. Сарыгаар удуртуп чорду. Акы-дуңма кожаларывыска аалдап чораш, архитектурлуг тураскаалдарны, музейлерни көрүп, чурттуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң сайзыраашкынын магадап, төрээн Тывавыстың ажыл-агыйы-биле деңнеп турдувус.

Хээлер-биле каастаан өг иштиниң дериг-херекселдерин, малчыннарның чугула эдилелдерин көдээ садыгларда садып турарын эскерип көрдүм.

Аңаа чораш, магадаан бир чүүлүм—өг. Ооң дугайында санал киирзе дээш херекти өйтен бодалды «Шынның» арнынга бижидим.

Тываның төвү Кызыл хоорайның сайзырап, хөгжүп турарын магадап хаймас мен. Ынчалза-даа бичии ажы-төлге таарымчалыг кылдыр тыва өглерден кандыг-бир черге дерип берзе кандыгыл? Оларны кафе, бичии культура одаазы кылдыр ажыглаай-ла. Бичиилер анаа үзүлбес, оюн-хөг улам чаңгыланыр, өглерни сонуургаар болгай.

Валентин ОЮН.

Бии-Хем район.

«ДНЕПР» — ЧЕМПИОН

Днепропетровскиге түс черйиң «Днепр» командазы Вильнюстуң «Жальгирис» командазын удуп алгаш, чурттуң чемпиону атты чаалап алган. Ам ол клубтуң тугунда ийи алдын, бир мөңгүн, бир хүлер медаль бар. Ол «дүжүт» чүгле алды чыл иштинде чыгдынган. Сөөлгү ийи чыл иштинде команданы ССРЭ-ниң алдарлыг тренери Е. Кучеревский удуртуп турар. СЭТА-ның корреспондентизи С. Кравченкога ол мынчаар чугаалаан:

— Сезон эгезинде алдын медаль дугайында чүгле бодап турган бис. Бистиң сорулгавыс чүгле эки дээн беш команданың аразынга киргеш, келир чылын Европа кубогу дээш ойнаар ужуражылгаларга киржирин бодап турдувус. Футбол шөлүнге болуп турган оюннар бистиң баштайгы планывыска эдилгелерни кылган. Чай төнчүзүнде болгаш күс эгезинде «алдын» дээш демисежирин шиитпирлеп алган бис. Хайым оюннарның димиди төнгени бисти элээн дүвүреткен. Ындыг чорук оюнну көрүштүг болдурар дээрзинге чамдык эштерниң чугаазынга чөпшээрешпес мен. Чамдыкта командага психология талазы-биле кошкак талалар турар. Ындыг таварылгада уттуруп-даа болур.

Күш-дамыр болгаш психология талазы-биле белеткелививистиң багай эвес болганының түңнелинде команданың ойнакчылары эки ойнаан. Тактиканы база өскертип турган бис. Камгалакчыларны 4.5-тен 2.3-ке чедир кызырган бис. Шөлге ойнакчыларның доктаамал туружун өскерткеш, үргүлчү харылзажып ойнаарын бодап турган бис. Чаңгыс халдакчылыг ойнаарындан ойталаан бис. Вратарьдан өскези шупту бөмбүктү хаалгаже киир теп шыдаар улус. Кижи бүрүзү канчаар ойнаарын билир. Хары угда элээн каш ойнакчылар оюнну боттарынга ап алыр. 90 минута иштинде бүдүн команда чаңгыс кижи дег ойнаар. Ынчангаш спортсменнерни эки ойнакчы сен, кошкак ойнакчы сен деп кажан-даа ылгавас бис.

Боттарывыстың шөлүвүске Москваның «Торпедо» болгаш «Бордо» командалары-биле ойнааш, уттурганывысты черле утпас бис. Француз клубтуң командазындан алган аштырыышкынывысты мындыг чүүлдер-биле агартынып болур. Ол ужуражылганы Чередниктиң, Тищенконуң, Лютыйның турупканы-биле холбаар апаар. Олар Сеулдан келгеш, дыштанмайн-даа, дораан ойнаан. Ол ышкаш делегей чергелиг маргылдааларга бистиң командавыс киржип чорбаан, дуржулгазы эвээш. Черле ынчаш, бистиң өске-даа командаларывыс Европа кубогу дээш оюннарга кошкак ойнаан. Бо талазы-биле шиитпирлээр айтырыглар дыка хөй. Мооң түңнелдерни үндүргеш, делегей чергелиг ужуражылгаларга командаларны шыырак белеткээри бистең, тренерлерден негеттинип турар. Чамдыкта бистер кедер формавысты безин оюн эгелээриниң мурнунда кедип, шилип ап турар болгай бис. Мааңаа бистиң футбол талазы-биле чөвүлеливис улуг дузаны чедирер боор. Ылангыда футболистерни бир командадан өске командаже шилчидерин, оюнуң календарын таарыштыр тургузарын, клубтарның бот-орулгага-чарылгаже кирериниң дуржулгазын өөренип көөрү күзенчиг. Бистиң «Днепр» командавыс бир-ле дугаарында бот-орулга-чарылгаже кирген.

КИНО

НОЯБРЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Четверо друзей» (АКШ) (2 серия) 9.30, 12.00, 14.30, 17.00, 19.30. Бичии залга: видеофильм «Большая прогулка» 12.30, 15.30, 18.30, уругларга: видеофильм «12 айлар» (Япония) 10.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Мой боевой расчёт» 18.00, 20.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Танцор Диско» (2 серия) 15.00, 17.30, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киносборник» 9.30, «Республика Шкид» 11.00, 13.00, «Большое приключение Зорро» 15.00, 16.50, 20.30 (узаткан) шактарда. «Сон актрисы» 18.40 шакта.

«КАА-ХЕМ»: «Сокровище Византийского купца» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

агаар

Республикага булуттагылап, аязып каап турар агаар болур. Дүне чагбас. Хүндүс чамдык районнар девискээринге, арттар кырынга шоолуг эвес хар чаар. Арттар кырынга бораннаар.

Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Дүне республиканың чамдык девискээринге 19—24, а өске арткааннарынга 10—15 градус соок.

Кызылга база-ла булуттап, аязыр. Соңгу-барыын чүктен хаттың дүргени секундада 5—10 метр. Найысылалга дүне 19—21 градус, а хүндүс 4—6 градус соок. Хат шоолуг эвес күштелдир чалавас.

Автоорукттарга кестүрү эки. Эртенги шактарда арттар кырынга сыргыннаар.

Телевидение

НОЯБРЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30— «120 минута». 8.35— «Эрткен үеңи эгидер...» 3-4 сериялары. Чансарла (9.45) — Медээлер. 12.20—13.25 — Фильм-концерт. 15.25— Медээлер. 15.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 15.45— Көдээниң делгемнери. Док. телефильмнерниң баштайгы көргүзүү. 16.25 —Музыка шыгжамыры. Н. Мясковский. Квартет № 13. 17.00 —Мурманск телестудиязының программазы. 18.00— «...Оп алды харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.45 —Бөгүн делегейде. 19.00— Концерт. 21.00— «Үе». 21.35 — Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45— М. С. Щепкинниң төрүттүнгенинден бээр 200 чыл болганынга. 23.00 —Бөгүн делегейде. 23.10 —00.30—Телекөвүрүг Киев—Бирмингем.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00— Эртенги гимнастика. 8.15 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35— Бойдус эртеми. 2 класс. Күзүн колхозта. 8.55 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 — Испан дыл. 9.55 — Украин бот-тывынгыр чурукчу А. Ф. Семериниң чогаадыкчы ажылының дугайында эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 — ОПТУ сургуулдарынга. Нити биология. Чаа үнүштерни канчаан өстүрүп алыры. 10.35; 11.40— Биология. 7 класс. Балыктарның өзүп көвүдээри болгаш хөгжүүрү. 11.00 — Эртем-тайылбырлыг фильм. 11.10 — Испан дыл. 12.05 — Улустуң аялгалары. 12.20. — «Ай». Урал-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.25— «Студент армияже чоруткан». Телефильм. 13.55— Медээлер. 14.05 — 15.20— «Човулаңны көрүп чораан», 6-гы сериязы. 18.05 — Медээлер.

КЫЗЫЛДАН

18.15— «Бистиң аалчывыс уругларның улусчу ойнаарактар театры «Буратино». 18.35 — «Тыва тудуг» силерни чалап тур». 18.45— Документалдыг фильм. 19.00— «Партияның XXVII Кызыл хоорай конференциязынга уткуштур». СЭКП Кызыл хоорай комитединиң бирги секретары Б. Н. Свинцов чүве чугаалаар. 19.15— «Тыва черде». Үндүрүлгеде: Медээлер. «Көдээ ажыл-агыйның болгаш сайзырадың кылыр үлетпүр ажылдакчыларының хүнүнге». Дамчыдылгага профоблчөвүлелдиң секретары А. Т. Сотпа киржир. (Тыва дылга). 19.45 — Медээлер. 19.55— Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00— «Тамчыктыг улуңар, чаштар!». 20.15— Реклама. 20.20 — «Ажык рояль». П. И. Чайковский—«Чыл үелери». 21.00— «Үе». 21.35—Эде тургустунуушкун прожектору. 21.45 — Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Ай». Урал-чечен фильм. 2-ги сериязы. 23.20 — 23.50— Самбо хүреш. ССРЭ кубогу.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241

ШЫННЫН телефоннары

◆ Редактор — 3-43-34;
◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
◆ приемная — 3-34-26;
◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92;
◆ оралакчылары — 3-45-93;
◆ партийжи амыдырал килдизи — 3-36-82; 3-36-25;
◆ совет тургузуг, социал айтырыглар килдизи — 3-34-98; 3-41-23;
◆ үлетпүр килдизи — 3-34-49; 3-36-73;
◆ агроүлетпүр килдизи — 3-41-16;
◆ пропаганда килдизи — 3-35-57;
◆ культура килдизи — 3-39-15;
◆ информация килдизи — 3-37-11;
◆ чагаа килдизи— 3-39-03; 3-34-39;
◆ очулга килдизи — 3-34-93;
◆ корректорлар — 3-34-19;
◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
◆ бухгалтерия — 3-43-41;
◆ солун келбейн барганда— 2-32-75-че долгаар

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга [illegible]

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгларының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин биле Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Тиражы 24637 экз. Чагыг № 206. ТС—00717.